

ZDENKO VINSKI

RANI SREDNJI VIJEK U JUGOSLAVIJI OD 400. DO 800. GODINE*

UVODNA POVIJESNA SKICA

Dinamika povijesnog zbivanja u osvit srednjeg vijeka odrazu je se nesumnjivo u složenosti stvaranja i u šarolikom ukrštavanju često raznorodnih radioničkih utjecaja, koji se razabiru u arheološkoj ostavštini epohe seobe naroda. Ona obuhvaća u jugoistočnoj Evropi vremenski raspon od približno 400. godine do 800. godine, odnosno od završetka 4. stoljeća do početka 9. stoljeća. Na području Jugoslavije ostavila je epoha seobe naroda znatne elemente materijalne kulture, koji nisu još ni u dovoljnoj mjeri istraženi, ni u cijelosti sagledani. Valja imati na umu osobit geografski položaj teritorija Jugoslavije, od jugoistočnih Alpa do središnjeg područja Balkanskog poluotoka, povezanog s jedne strane sa srednjim Podunavljem na južnoj periferiji Karpatske kotline i s druge strane na istočnoj obali Jadranskog mora sa svijetom Sredozemlja.

Provala nomadskih ratnika iz Azije pod dominacijom Huna pokrenula je 375. godine bujicu barbarskih etničkih skupina, prvenstveno germanske, ali i sarmatske pripadnosti, na Crnome moru, te u Karpatskoj kotlini, prodrijevši u Rimsko carstvo, kojemu je u provinciji Panoniji i provinciji Meziji bila utvrđena granica, tj. limes, na desnoj obali Dunava, dijelom također na današnjem teritoriju Jugoslavije, gdje je prohujao prvi val germanskih došljaka, kao što su npr. Vandali, Vizigoti i Svebi, ostavivši izuzetno rijetke tragove. Hunska prevlast u Podunavlju ubrzo nestaje smrću Atila (453. godine), a tada se, pogotovo nakon prestanka postojanja

* Ova je rasprava, koncipirana kao arheološka sinteza, u prvoj redakciji objavljena pod naslovom *Haut moyen-âge* u prigodnoj kongresnoj publikaciji *Epoque pré-historique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats* Beograd, 1971, str. 375-397, VIII međunarodnog kongresa za prahistorijske i protohistorijske znanosti, održanog u rujnu 1971. godine u Beogradu. — Kako u domaćoj literaturi doista nedostaju sinteze o arheologiji ra-

noga srednjeg vijeka na teritoriju Jugoslavije s obzirom na istraživanja grobne ostavštine, smatrali smo korisnim objaviti ovu raspravu na hrvatskom jeziku i to znatno proširenu. Prilažemo u popisu, zbog bolje orijentacije, izbor lokaliteta glavnijih arheoloških nalazišta, bez pretenzije na potpunost kao i smještaj tih lokaliteta na zemljopisnoj karti. Literaturu nismo citirali u bilješkama, nego smo se ograničili na to da dodamo raspravi izbor literature.

Zapadnorimskog carstva (476. godine), pojavljuju na historijskoj pozornici u jugoistočnoj Evropi Ostrogoti, Gepidi i Langobardi. Ovdje se treba ograničiti samo na te germanske narodne skupine drugog vala, koje su ostavile arheološki vidno odredivu baštinu svojeg boravka u kasnom 5. i 6. stoljeću, dok se ostale, kao npr. Herule, uglavnom ostavlja po strani. Ostrogoti polaze (471. godine) iz Panonije na donji Dunav, a odanle (488—489. godine) kroz Posavinu u Italiju, odakle vladaju nešto manje od pola stoljeća čitavom dalmatinskom i južnom panonskom provincijom (najkasnije do 537., odnosno 539—540. godine). Gepidi iz sjevernog Potisja drže Banat i uz prijekide Srijem do 567. godine. Panonski Langobardi, došavši iz sadašnjeg mađarskog Dunantula, zauzimaju (546—548. godine) današnju Sloveniju i sjeverozapadni rub Hrvatske, te odlaze godine 568. u Italiju, zadržavši do 600. godine svoju posadu u Kranju. Ti narodi nastoje s manje ili više uspjeha oko stvaranja državnih organizacija s prolaznim i kraćim učinkom u Podunavlju i trajnijim u Italiji; sve to u latentnom odmjeravanju snaga i povremenom sukobljavanju s Istočnorimskim carstvom, moćnim napose u vrijeme justinijanske vlasti, koja je dala svoj pečat prvenstveno Sredozemlju, u 6. stoljeću.

U jugoistočnu Evropu nadolaze iz Azije već u drugoj polovici 6. stoljeća dotad nepoznate plemenske skupine konjaničkih nomada-ratnika u nekoliko navrata pod prevlašću Avara, podjarmivši 567. godine banatske i srijemske Gepide i ratujući ofenzivno do u 7. stoljeće s Istočnorimskim carstvom, zapravo s Bizantom od 7. stoljeća (kada je, naime, car Heraklije uveo grčki jezik kao službeni). Tada su Avari u savezu s Kutrigurima, Protobugarima i Slavenima, za tzv. prvoga avarskog kaganata, uništili niz značajnih kasnoantičkih urbanih središta također na sadašnjem teritoriju Jugoslavije. Ovo ekspanzivno ratovanje Avara prestaje na balkanskom području u trećem desetljeću 7. stoljeća, nakon bezuspješne opsade Carigrada, kada je avarska moć primorala posljednji put Slavene na zajednički vojni pothvat. Za cvata prvoga avarskog kaganata tekla je zapravo seoba Slavena u Panonsku nizinu i na Balkanski poluotok, što je povijesno povezano s dužom ili kraćom avarskom prisutnošću. Ustankom Samova zapadnoslavenskog plemenskog saveza, u kojemu su veoma aktivni bili alpski Slaveni (623. godine), uz spomenutu avarsku katastrofu pred Carigradom (626. godine), te smještavanjem plemena Hrvata na dalmatinskom tlu, kao i pobunom kutrigursko-bugarskih skupina u Panoniji (oko 630. godine), nastaje kriza prvoga avarskog kaganata, pa se Avari povlače s balkanskog područja, s predalpskog tla i iz zapadnog Dunantula u središnje predjele Karpatske kotline. Veliki avarski savez napuštaju Kutriguri i panonski Protobugari, poslije 670. godine, nakon kraćeg prijelaznog razdoblja, nastaje prilivom novo pridošlih avarskih plemena (navodno s rijeke Kame) tzv. drugi avarski kaganat s težištem na cijelom 8. stoljeću, i to prvenstveno u Dunantulu i Alföldu, iako doseže Slovačku, Moravsku, Donju Austriju i međuriječje Drave, Dunava i Save. Na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka ispriječili su se Avarima nasuprot Bizantu već u kasnijem 7. stoljeću nadošli putem donjeg Dunava Protobugari, koji su se nametnuli Slavenima na istočnobalkanskom području. Prevlast Avara u srednjem Podunavlju prestaje vojnim pohodima Karla Velikog oko 800. godine. Tada su se već osnivale prve državne organizacije Slavena, izrazitije u kasnijem 8. i ranom 9. stoljeću na periferiji, odnosno izvan dotadašnjeg

područja avarske premoći. Doduše, na zapadu je postojala već negdje od 7. stoljeća u jugoistočnim Alpama kneževina Karantanija, koja je sredinom 8. stoljeća došla pod ovisnost Bajuvara i s njima je pripojena franačkoj državi Karla Velikog oko 800. godine. Na sjeveru Panonske nizine počela se tada razvijati Velikomoravska država, a istodobno na jugu kneževina Dalmatinska Hrvatska. Na tlu Panonije bilo je u 9. stoljeću takvih pokušaja u panonskih Slavena (središta: Sisak, Blatograd), ali s manjim mogućnostima razvoja. Sve su te mlade ranofeudalne države Slavena u to vrijeme poprimile kršćanstvo, dijelom posredno iz Bizantskog carstva, a dijelom od Bizantu tada neprijateljske franačke države Karla Velikog preko Italije.

SPECIFIČNOSTI NOSILACA BARBARIZIRANOG KASNOANTIČKOG FUNDUSA

Potrebno je upozoriti na nekoliko osnovnih opažanja: Svi barbarski došljaci, počevši od provale Huna, naišli su na starosjedilačko stanovništvo, više ili manje romanizirano, pogotovo na tlu rimskih provincija, koje su obuhvaćale sav današnji teritorij Jugoslavije, izuzevši Bačku, naseljenu tada sarmatskim Jazigima. Većinom su nadošli narodi, ostavivši samo dijelom tragove materijalne kulture svoje prisutnosti, nestali s tog teritorija, jedino su ga Slaveni uspjeli trajno kolonizirati i nametnuti se barem jezično kao superstrat starosjedilačkom, dijelom etnički heterogenom, stanovništvu, koje predstavlja zapravo etnički supstrat. Ove samo nabacene smjernice valja imati u vidu kao osnovni okvir arheološkom fundusu karakterističnom za navedenu epohu, prije i neposredno poslije dolaska južnih Slavena.

Antički svijet od 5. do 7. stoljeća bio je u previranju, jer se njegova društvena i kulturna struktura mijenjala. Kasnoantička civilizacija doživjela je svoje opadanje, osobito u podunavskim krajevima na rimskoj granici, dok se u primorskom jadranskom pojasu i u većim urbanim središtima na Savi uspjela održati u nešto cjelovitijem obliku do najezde Avara. Barbarski došljaci zatekli su na tlu rimskih provincija tekovine rimske gradske civilizacije: urbane i ruralne cjeline, razvijeno građevinarstvo u kamenu i opeci s mnoštvom arhitektonskih oblika, ceste, mostove, akvedukte, grobnu arhitekturu, latinsko i grčko pismo itd. Arhitektonski spomenici epohe seobe naroda na tlu Jugoslavije imaju većinom izrazito kasnoantičko obilježje, napose u urbanim naseljima, kao što su npr. *Salona, Narona, Doclea, Emona, Celeia, Poetovio, Siscia, Mursa, Cibalae, Sirmium, Singidumum, Viminacium* i dr., odnosno i ranobizantske značajke, kao npr. *Naissus, Prima Justiniana, Ulpiana, Stobi* i dr. Život je u tim gradovima trajao dugo u 6. i početak 7. stoljeća, kada su ih razorili Avari združeni u savezu s drugim nomadskim ratnicima i Slavenima. U rimskoj provinciji Dalmaciji, napose na području današnje Bosne, Hercegovine i Dalmatinske zagore, postoji niz skromno građenih starokršćanskih sakralnih spomenika, i to bazilika 6. stoljeća, koje sadrže linearno tretiranu kamenu skulpturu sa spljošteno rađenim reljefima i si. Ta je rustificirana umjetnost odraz periferije i starosjedilačkog ilirskog, donekle romaniziranog, stanovništva, koje je došlo do izražaja u 6. stoljeću, tj. u vrijeme raspadanja rimske moći. U domaćoj se literaturi **nailazi doduše na** razilaženja oko datiranja tih spomenika, pa čitav taj veoma

zanimljiv, ali dijelom još sporan kompleks spomenika skulpture u bazilikama neće ovdje biti prikazan. Isto vrijedi i za mnogobrojne arhitektonske spomenike, osobito u urbanim aglomeracijama, jer oni nisu izraziti ni specifični za epohu seobe naroda, već pripadaju okvirno tematici o kasnoantičkoj, odnosno ranobizantskoj, umjetnosti. Također ne ulazi u područje ovog razmatranja npr. Eufrazijeva bazilika u Poreču (*Parentium*) iz 6. stoljeća, sakralni spomenik vrlo velike vrijednosti u Istri, glasovit po svojim mozaicima srodnim ravenatskom krugu.

U okviru tematike ovog razmatranja navodi se nekoliko osnovnih premisa o diferencijaciji fundusa grobnih nalaza epohe seobe naroda, prvenstveno prema nalazištima iz rimske provincije Dalmacije i susjednih područja, a donekle vrijede za čitav teritorij Jugoslavije od 5. do 7. stoljeća. Klasifikacija tog fundusa slijedi:

1. Velika groblja na redove, s više od 100 grobova; ponekad kasno 5. i 6. stoljeće, a uglavnom čitavo 6. stoljeće.
2. Groblja na redove srednje veličine, s oko 100 ili manje od 100 grobova; završno 5. i 6. stoljeće, ponegdje sežu u 7. stoljeće.
3. Mala groblja od 2 do 6 grobova, ponekad na redove, češće nedovoljno istražena, te značajniji pojedinačni grobovi i karakterističniji pojedinačni nalazi kao ostaci iz uništenih grobova; 5. i 6. stoljeće, gdjekad 6. i ranije 7. stoljeće.
4. Skupina pojedinačnih i obiteljskih kasnoantičkih grobova u starokršćanskim nadsvođenim grobnicama u Bosni, Hercegovini i Dalmatinskoj Hrvatskoj; kasno 5. i 6. stoljeće.
5. Skupine groblja različite veličine, ponajviše regionalnog obilježja, u zaklonjenim područjima, kako u Istri, tako i u albansko-crnogorskoj regiji; dijelom 6. stoljeće i 7. do 8. stoljeće.
6. Kasnoantička urbana naselja s nasebinskim nalazima, kao i onim iz tamošnjih groblja; 6. stoljeće i dijelom 6. do rano 7. stoljeće.

Etničku pripadnost pučanstva sahranjenog u navedenim grobljima valja prvenstveno pripisati starosjedilačkom više ili manje romaniziranom stanovništvu — prvotno ilirske i ilirsko-keltske loze — u rimskim provincijama, koje nije svuda bilo homogeno, ali u brojčano manjem opsegu i germanskim došljacima-zavojevačima 5. i 6. stoljeća. Postoje, doduše, stanovita odstupanja od toga pravila prosječnih zapažanja u nizu slučajeva, npr. donekle regionalna pojava vidne prisutnosti germanskog etnikona u gepidskim grobljima, pa pitanje njegova odnosa sa sarmatskim življem u Banatu, nadalje opet izuzetno rijetka pojava germanske prisutnosti u grobljima na Istarskom poluotoku, a također i upadljiva rijetkost germanske prisutnosti u kasnoantičkim urbanim aglomeracijama, osobito na istočnoj obali Jadrana. Osim toga valja izuzeti slučajno ustanovljene pojedinačne grobove 5. do 7. stoljeća s brojnim bogatim prilozima, jer te tzv. kneževske grobove valja atribuirati posebice od slučaja do slučaja.

GERMANI I ROMANIZIRANI STAROSJEDIOCI

Pokuša li se prostorno sagledati položaj arheoloških nalazišta epohe seobe naroda na teritoriju Jugoslavije, zapaža se vidna pojava koncentracije gotovo svih nalazišta u 5. stoljeću na području jugoslavenskog Podunavlja, i to na panonskom i gornjomezijskom limesu s njegovim zaleđem. Lokaliteti s barbarskim nalazima germanske pripadnosti koncentrirani su uz desnu obalu Dunava od Baranje do ušća Morave, često unutar ili do rimskih utvrda limesa; nekoliko lokaliteta smješteno je blizu lijeve dunavske obale uz limes, ali u Bačkoj. Uz dunavski priobalni pojas uočljivo je nekoliko germanskih nalaza 5. stoljeća u tada još nerazorenim posavskim gradovima *Sirmiumu* i *Sisciji*. Izvan sfere limesa nalazišta su rijetka, kao npr. hunsodobno malo groblje Bočar u banatskom Potisju i pojedinačni grob Zmajevo u Bačkoj. Većih groblja barbarske pripadnosti u 5. stoljeću uopće nema na teritoriju Jugoslavije. Ponajviše su signifikantni nalazi iz posve malih groblja, češće nedovoljno istraženih, ali i nalazi iz pojedinačnih grobova. Kronološki najraniji elementi jesu prijelazni oblici srebrnih fibula, od fibule s povijenom nogom k pravoj lučnoj limenoj fibuli kasnog 4. stoljeća s trajanjem do sredine 5. stoljeća, kao i rani primjerci malih lučnih fibula od srebrnog iskucanog lima (npr. Novi Banovci), možda čak vizigotske pripadnosti. U Atilino vrijeme dosegli su panonsko Podunavlje dijelovi nošnje i oružja ukrašeni polihromijom, uski poduži bojni noževi, nomadska metalna zrcala, nakit u obliku cikade itd., što se dijelom može slijediti cijelo 5. stoljeće, a ponegdje i nešto kasnije. Za Ostrogote karakterističan ženski nakit pontsko-danubijskog obilježja jesu parovi lučnih fibula od srebrnog iskucanog lima (te njihove lijevane imitacije), u Karpatskoj kotlini češće većih i velikih dimenzija (npr. Ilok, Kolut, Grocka i dr.) rađenih na podunavskom tlu sredinom i u drugoj polovici 5. stoljeća. Za Ostrogote i Gepide značajne su reljefno kvalitetnim duboko rovašenim ornamentom guste spiralne vitice ili trokutića ukrašene lijevane lučne fibule i pojasne kopče. Taj je ženski nakit proizveden u zaleđu podunavskog limesa u nerazorenim rimskim gradovima, kao što su npr. *Sirmium*, *Siscia*, *Poetovio*, *Emona*, podalje *Salona* itd., gdje je arheološki dokazano postojanje znalačkog umijeća kvalitetnog rovašenja s analognim spiralno-vitičastim i geometrijsko-uglastim ornamentom na kasnocarskim zapadnorimskim garniturama pojasa 4. stoljeća. Ondje su zlatarske radionice u 5. stoljeću izrađivale za germanski vladajući sloj spomenuti ženski nakit, obilježen osebujnim stilom rovašenja gusto komponirane spiralne vitice, poznat po ključnom nalazu osobito, raskošne pojasne kopče ženskog groba s nalazišta Karavukovo (Bacsordas) u južnoj Bačkoj, smještenog nasuprot rimskoj utvrdi *Teutoburgium-Dali* na Dunavu, datiranog u Atilino vrijeme nerabljenim solidusom Teodozija II (kovanim 443. godine). Nakitna grupa s oznakom stila Karavukovo pripada drugoj polovici 5. stoljeća, statistički je najbrojnije evidentirana tipičnim raskošnim primjercima lučnih fibula i pojasnih kopča u Karpatskoj kotlini i traje otprilike do 500. godine. Za Teoderika Velikog donijeli su Ostrogoti s panonskog tla takav nakit u Italiju, gdje je dokumentiran s nekoliko tipičnih nalaza u početnom 6. stoljeću. Važan je nadalje ostrogotski grobni nalaz druge polovice 5. stoljeća iz Zemuna (*Taurunum*) po stilski doista zanimljivim lučnim fibulama, njihov trokutasto rovašeni ornament zapaža

se na više istodobnih pojasnih kopča (npr. Bački Monoštor i dr.) u srednjem Podunavlju i u Italiji, gdje se uostalom susreću i paralele srebrnoj limenoj pojasnoj kopči zemunskog ženskog groba. Veoma je značajna činjenica da se među podunavskim ostrogotskim parovima rovašenih lučnih fibula pojavljuju takvi primjerci kasnog 5. stoljeća, koji su nesumnjivo prethodni oblici odgovarajućim lučnim fibulama u Italiji za Teoderika Velikog, kao npr. oni iz grobnih nalaza u samom *Sirmiumu* i posebice u Beograd-Čukarici; o potonjim rovašenim fibulama stilski izravno ovise primjerci u blagu nalazišta Reggio Emilia (Italija), datiranom (novcem od Marcijana do Zenona) u završno 5. stoljeće, a od njih opet rovašene lučne fibule ranog 6. stoljeća uništenog groba iz Mihaljevića kod Sarajeva. Valja ih tumačiti kao import iz ostrogotske Italije u provinciju Dalmaciju. Isto vrijedi npr. za lučnu fibulu uništenog ostrogotskog groba iz Kašića (u zaleđu Zadra), obilježenu stilom nakitne skupine Karavukovo, iako one nisu dospjele na dalmatinsko tlo izravno iz Posavine — npr. iz *Sirmiuma*, vjerojatno središta izradbe nakita karavukovskog stila — već naknadno zaobilaznim putem preko Italije (*Aquileia*, *Acquasanta* itd.). Dok na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka (npr. u Bugarskoj) postoji ipak nekoliko germanskih nalaza 5. stoljeća, oni su na centralno-balkanskom i, naročito, na zapadno-balkanskom prostoru izuzetno rijetki, a u provinciji Dalmaciji zapravo ih nema prije početka 6. stoljeća. Ne smije se zaboraviti da se na dalmatinskom tlu u toku 5. stoljeća odvijao kasnoantički život relativno mirnije i znatno nesmetanije nego u nemirnom Podunavlju.

Valja istaknuti da je u cijelosti sagledan i arheološki fundus grobne ostavštine 6. stoljeća na teritoriju Jugoslavije neusporedivo opsežniji, raznorodniji i znatno rasprostranjeniji diljem zemlje u odnosu na 5. stoljeće. Za 6. su stoljeće signifikantna groblja na redove različita opsega i pripadnosti, imajući u vidu posebice ono što je općenito u osnovnim opservacijama bilo uvodno o njima navedeno. Ovdje se valja ograničiti samo na izbor najpotrebnijih podataka o važnim pojavama.

Isprva nekoliko riječi o tzv. kneževskim grobovima. Iznenaduje nalaz takva groba na Kosovu polju u južnoj Srbiji, koja je — poput Makedonije — škrta barbarskim nalazima tog razdoblja. Iz nalazišta *Ulpiana* (Lipljan kod Gračanice) potječe pojedinačni germanski ženski grob, datiran oko 550. godine (nerabljenim solidusom Justinijana I), s izuzetno bogatim priložima. To su: tri raskošne lučne fibule (par sjevernogermanskih i jedna panonskolangobardska) indiciraju anglosaksonski utjecaj ženske mode, te luksuzna pojasna kopča kao zapadni (merovinški) import, nadalje dvije skromno rađene fibule s kršćanskom simbolikom i kasnoantički, djelom raskošni, nakit, po svojoj prilici lokalne izradbe itd.; ovom osebnom grobu iz 6. stoljeća u Dardaniji može se naći povijesno objašnjenje (vidi *Prokopius, De bello Gotico IV, 25*). — Muški grob ratnika-konjanika iz okolice Batajnice u Srijemu valja datirati u sredinu 6. stoljeća, odnosno najkasnije do 567. godine; po grobnim priložima oružja i keramike na ovom je terenu grob nesumnjivo gepidske pripadnosti; kao dragocjen prilog ističe se tipičan šljem tipa Baldenheim. Ovakvi šljemovi 6. stoljeća, bogato ukrašeni, proizvedeni u negermanskim radionicama Italije do dolaska Langobarda (568. godine), razasuti širom Evrope, bili su u upotrebi različitih germanskih poveljica. Nedavno je nađen jedan takav šljem čak u

Makedoniji (*Heraclea Lyncestis* kod Bitole), vjerojatno importiran iz jadranske regije. Šljemovi tipa Baldenheim zastupljeni su, naime, s više primjeraka upravo na jadranskoj obali Jugoslavije (*Narona* 2 šljema, *Salona* 1 šljem) u prvoj polovici 6. stoljeća, kao i jednim željeznim primjerkom u skromnoj izradbi (*Osinium-Smj*). Svakako ih danas ima više u Dalmaciji nego u Italiji, koja inače slovi kao matično područje. Sve to ukazuje na mogućnost postojanja radionica za šljemove tipa Baldenheim također u provinciji Dalmaciji za ostrogotskog vrhovništva.

Veća ili manja groblja na redove 6. stoljeća ustanovljena su u najvećem broju grobova u Sloveniji, u znatnom broju u Hrvatskoj i u Vojvodini, a u manjem broju u Bosni. Međutim, valja ih razmotriti s obzirom na tadašnje historijsko stanje i prema specifičnim prilikama stanovništva u tim krajevima.

Prikaz takvih groblja započinje s Ostrogotima, koji su u teritorijalno-topografskom smislu najrašireniji, iako češće evidentirani samo u tragovima, jer većih ostrogotskih nekropola zapravo nema. Najbrojniji su arheološki određivi lokaliteti ostrogotske pripadnosti u ranijem 6. stoljeću širom provincije Dalmacije, zatim ih ima na predalpskom tlu panonske Savije, ali su u ostalom međuriječju Drave, Dunava i Save, suprotno stanju u 5. stoljeću, jedva sporadično uočljivi, ponekad samo po novcu ostrogotskog kova; on je inače najviše zastupljen i opet u dalmatinskim nalazištima. Valja ukazati na generalno reduciranu mogućnost sigurnog determiniranja ostrogotskog etnikona samo po priložima u ženskim grobovima, osebujnim za njihov vladajući sloj, dok su muški gotski grobovi gotovo anonimni, jer im — za razliku od sviju ostalih Germana — redovito nedostaje oružje. Uz elemente što su ih germanski osvajači preuzeli na rimsko-provincijalnom tlu od starosjedilačkog romaniziranog etnikona (npr. predmeti dnevne upotrebe, predice, naušnice s poliedrom, stilus-igle i dr.), značajne su u ostrogotskim ženskim grobovima, uz njihove lučne fibule s rovašenim, ponegdje već degeneriranim ornamentom, dobro poznate ostrogotske pojasne kopče, karakteristično ukrašene rovašenjem, često motivom pletenica i almandinima (nadmještenim ponekad staklom), mjestimično i motivom glave ptice-grabilice itd. Ostrogotski nalazi dokumentirani su na dalmatinskom tlu u kasnoantičkim urbanim nalazištima (u salonitanskom i naronitanskom naselju), na položajima kasnoantičkih utvrda, u nekoliko manjih groblja na redove i u velikom groblju na redove 6. stoljeća u Kninu — situiranom na padini brda Spas ispod tvrđave, tj. tadašnjeg kaštela *Curcum* — uostalom najvećem u provinciji Dalmaciji. Tu neobjavljenu prostranu nekropolu s više od 200 grobova, izričito naseobinskog obilježja, valja datirati u prvu i drugu polovicu 6. stoljeća, odnosno ona počinje bez odredivog početnog terminusa već negdje u 5. stoljeću i nastavlja se u čitavom 6. stoljeću. Pretežno je u njoj sahranjeno tamošnje starosjedilačko romanizirano stanovništvo, a u manjoj mjeri i Ostrogoti u vrijeme njihova vladanja dalmatinskom provincijom, koje je trajalo otprilike od 500. godine do najkasnije 537. godine (historijski potvrđeno za *Burnum*). Poslije toga nema u 6. stoljeću više nikakva germanskog vrhovništva na dalmatinskom kopnu, koje Langobardi nisu nikada okupirali. No sahranjivanje se u kninskoj nekropoli kontinuirano nastavilo — kako to dokazuje niz grobnih cjelina s priložima poput mediteranih kopča, krstolikih i pločastih fibula te ptičjih fibula u obliku pauna, kao i drugih elemenata tipičnih baš za drugu polovicu 6. stoljeća — otprilike do 600.

godine, kada je uslijedio prodor Avara i Slavena u ovaj zapadnobalkanski kraj. Kontinuitet pokapanja može se u kninskoj nekropoli odnositi samo na starosjedilački etnikon, koji je dočekaio spomenute povijesne događaje, odnosno i seobu Slavena u zapadne predjele Balkanskog poluotoka. U ostalim manjim grobljima na redove 6. stoljeća na dalmatinskom tlu (npr. Rakovčani kod Prijedora s nekim osebujnostima, pa spomenuti grobovi u Mihaljevićima i Kašiću, te Duvno-Korita na Duvanjskom polju) uočljiva su uglavnom slična zapažanja, jer ta groblja počinju oko 500. godine i traju (izuzevši Gornje Pećine kod Travnika, Unešić kod Drniša i Han Potoke kod Mostara) barem nešto poslije 550. godine, tj. svako od njih ne mora biti više u upotrebi sve do 600. godine. Važna je činjenica da se tu nikada ne radi o isključivo germanskim grobljima ostrogotske pripadnosti, već zapravo o kompleksnim grobljima, u kojima se uz starosjedioce pokapalo i Ostrogote, uvijek u pretežno manjem broju (u spomenutom groblju Duvno-Korita nije uopće uočena germanska sahrana do 1969. godine, iako iskapanja nisu još završena). U grobljima 6. stoljeća u Sloveniji mogu se pratiti analogne činjenice, pogotovo u golemoj nekropoli Kranj, pa u manjim grobljima Rifnik kod Celja i Ljubljana-Dravljje. U novootkrivenom neobjavljenom malom groblju na redove Ljubljana-Dravljje (oko 60 grobova, od kojih je 12 uništeno), datiranom u prvu polovicu 6. stoljeća, dokazuje znatan broj grobova bez priloga, uz željezne pređice i naušnice s poliedrom, sahranu starosjedilaca. Ondje su nesumnjivo zakapani Ostrogoti, naročito u 2 ženska groba sačuvanim parovima lučnih fibula importiranim iz Teoderikove Italije, kao i zlatnim dijamantom, pojasnom kopčom itd., za što postoje najbliže paralele u Dalmaciji. Nadalje ukazuju ondje pojedini grobovi (npr. 1 muški grob s bojnim nožem i 1 ženski grob s merovinški oblikovanom lučnom fibulom) također na zapadnogermansku, možda alamansku prisutnost barem u manjem postotku. Izvan Slovenije, jugoistočni je se zapažaju zapadnogermanski tragovi u nekropoli Knin, dok su vjerojatno alamanski elementi (npr. sahrana u izdubljenom deblu u 3 groba, te Gotima nepoznate torbice uočljive u 3 muška groba) evidentni u već spomenutom malom groblju Rakovčani (66 grobova), smještenom pogranično između Dalmacije i Panonije (za pojavu skupine Alamana u Panoniji vidi *Cassiodor, Var. III, 50* i *MGH Auct. Ant. 12, p. XXXIII, Praef. ad Cassiodor*). Na predalpskom tlu Slovenije valja generalno računati s kompleksnim germanskim čimbenicima, i to prvenstveno s pojavom Langobarda, nadošlih nešto prije sredine 6. stoljeća, o čemu će biti riječi u interpretaciji groblja u Kranju i Rifniku.

O Gepidima u jugoslavenskom Podunavlju postoji više novih terenskih istraživanja, koja pružaju svakako niz korisnih podataka, ali s obzirom na golem fundus gepidske grobne ostavštine, većinom u mađarskom Potisju, i prilično kompaktnu gustoću gepidske naseobinske prisutnosti, naročito u potiskom središtu njihove države, mogao bi se očekivati znatno veći broj gepidskih groblja, napose u Banatu. U usporedbi s italsko-ostrogotskom državom, koja je uglavnom upravljala u ranijem 6. stoljeću zaposjednutim dalmatinsko-panonskim provincijalnim predjelima, boravili su Gepidi od 5. stoljeća neprekidno u Potisju i Transilvaniji, a i u Srijemu — gdje su doduše, u naseobinskom smislu bili oslabljeni zbog tridesetogodišnjeg ostrogotskog vrhovništva — do Kunimundove pogibije i sloma gepidske vlasti 567. godine. Nakon toga susreću se još ostaci Gepida u Potisju pod

avarskim vrhovništvom. U Bačkoj i u Banatu predstavljalo je starije stanovništvo sarmatski etnikon, s kojim su Gepidi morali biti u dodiru, što se razabire mjestimično u grobljima. Rimskodoban sarmatski sloj bio je — osim Bačke — u južnom Banatu veoma izrazit i odražava se u nizu neobjavljenih sarmatskih groblja. Istražena gepidska groblja na redove nisu mnogobrojna, do sada se raspolaže samo objavljenim grobljem Jakovo-Kormadin u jugoistočnom Srijemu (82 groba) i neobjavljenim grobljem Bočar-Pesak u sjevernom Banatu (oko 70 grobova, popraćenih solidusom Justinijana I), te manjim neobjavljenim grobljima, navodno u Zrenjaninu i svakako u južnobanatskom Kovinu, zatim uništenim velikim grobljem Sremski Karlovci-Rovine (ono je po sačuvanoj lučnoj fibuli nastalo možda već u kasnijem 5. stoljeću), nadalje u Bačkoj, pored ženskog grobnog nalaza kod Subotice, s nekoliko grobova u avarskodobnom groblju Nadrljan na Tisi, pa i u sjevernoj Srbiji s dva neobjavljena groba s nalazišta Kamenovo-Međa na rijeci Mlavi. Groblje u Kovinu sadrži gepidske i sarmatske grobove, a dokazuje gepidsku prisutnost na lijevoj obali Dunava; Gepidi su, možda i odande, prelazili na gornjomezijsko tlo, što donedavna nije bilo moguće arheološki potvrditi. Brojni ostaci gepidske keramike, po svojoj prilici naseobinskog obilježja, potječu s terena unutar kasnoantičkih gradova *Sirmiuma* i *Cibalae* (Vinkovci). Keramička posuda iz uništenog groba u Kuzminu (kod Sremske Mitrovice) vjerojatno je gepidska, ali bi mogla biti i langobardska, prema nekim stilskim paralelama u langobardskom groblju Mohač na Dunavu (Mađarska). Gepidski je spomenuti kneževski grob iz okolice Batajniče, sa šljemom prenesenim ostrogotskim posredstvom, a isto vrijedi i za importirani luksuzno polihromirani prsten nađen s gepidskim lučnim fibulama u sjevernom Banatu (Srpski Krstur). Gepidske su pripadnosti tri podunavska nalaza 6. stoljeća velikih orlovskih kopča pontskog podrijetla, kakve su dospjele mjestimično u gotsku upotrebu (Knin) i kao izuzetno rijedak import dosegle čak rijeku Garonne u Akvitaniji, vjerojatno djelomičnim preseljenjem srijemskih Gepida (523—524. godine) s obrambenom namjenom u južnu Galiju, po izričitoj naredbi ostrogotskog vladara Teoderika Velikog. Dok u spomenutim gepidskim grobljima ženski grobovi sadrže, uz ostalo, tipičan nakit, u gepidskim se muškim grobovima pojavljuje — za razliku od ostrogotskih — germansko oružje 6. stoljeća. Dotad je samo antički velegrad *Sirmium* imao kovnicu novca, i to silikva prvenstveno za Teoderika Velikog, no između 535—567. godine kovale su se ondje silikve gepidskih vladara, pretežno za Kunimunda, pa su i te silikve kolale po međuriječju Drave, Dunava i Save.

Već smo upozorili na činjenicu da je maksimalan broj grobova na redove 6. stoljeća ustanovljen, unutar Jugoslavije, u Sloveniji, a taj se maksimum uglavnom temelji na nekropoli situiranoj u predgrađu grada Kranja, na lijevoj obali Save do ušća Kokre. Procjenjuje se brojčano na približno 700—750 grobova na redove, i ona zapravo predstavlja daleko najveću nekropolu epohe seobe naroda na cjelokupnom teritoriju Jugoslavije. Iskapanja u Kranju nisu tekla pod sretnim okolnostima, i u starijoj se literaturi ova djelomično objavljena nekropola prikazivala jednostrano i donekle netočno. Zato će se ovdje po suvremenim arheološkim spoznajama skicirati specifične etničke značajke ove veoma važne kompleksne nekropole. Kasnoantički kaštel *Carnium*, u zapadnom dijelu panonske Savije, postao je

prometno-strateški značajan tek nakon 500. godine, a smješten je strmo iznad na-seobinske nekropole. Osnovicu te nekropole reprezentira više stotina grobova na redove alpskih romaniziranih starosjedilaca u kaštelu *Carnium* i oko njega. On je u ranijem 6. stoljeću, tj. oko 500. do 540. godine, imao ostrogotsku posadu i od nje je kao trag ostao izričit minoritet ostrogotskih grobova. Kada su panonski Langobardi, došavši iz podunavske Panonije (Dunantul), zauzeli oko 546—548. godine panonsku Saviju, stigla je dopuštanjem cara Justinijana I u kaštel *Carnium* langobardska posada, gdje je boravila sve do završetka 6. stoljeća. Brojčano jača posada Langobarda zrcali se u relativno većem broju langobardskih grobova u odnosu na ostrogotske, ali su langobardski grobovi ipak zastupljeni u znatno manjem broju u odnosu na dominantan broj grobova starosjedilačke pripadnosti. U literaturi se spominje i eventualna prisutnost Alamana, historijski moguća za ostrogotske vlasti na panonskom tlu, ali to nije još arheološki dovoljno jasno definirano; postoje naime pored Kranja, po našem mišljenju, u Dravlju, u Rifniku i u Rakovčanima indicije stanovitog alamanskog infiltriranja, možda nadošlog putem Italije, u vezi s tamošnjim franačkim vojnim djelovanjem (za vladanja Teodeberta), koje se proteglo do Koruške. Česta je karakteristična pojava grobova bez priloga ili samo sa skromnim nalazima, pa ponekad djelomično oblaganje groba netesanim kamenjem ili pokrivanje mrtvacu daskom; to su tipične oznake starosjedilačkih grobova, kako u nekropoli Kranj, tako i u nekropoli Knin. Ovdje nije moguće pobliže navoditi inventar negermanskih i germanskih grobova kompleksne nekropole Kranj, pa ćemo spomenuti samo najnužniji izbor markantnijih nalaza. Općenito valja reći da postojeći fundus grobnih priloga nekropole Kranj tipološki dokazuje kontinuirano sahranjivanje u prvoj i drugoj polovici 6. stoljeća. Okvirno datiranje nekropole Kranj otprilike od 500. do 600. godine egzaktno potvrđuje optjecaj novca istočnorimskog i barbarskog kova, koji je evidentiran u grobovima. Iz Italije je importirano u Kranj nekoliko ostrogotskih pojasnih kopča i lučnih fibula, potonje dijelom u sekundarnoj upotrebi samo pojedinačno i iznimno u langobardskim grobovima, a stilsko obilježje dviju istočnogermanskih lučnih fibula ukazuje na njihovo podunavsko, tj. zapravo možda gepidsko, radioničko podrijetlo. (Isto vrijedi i za ostrogotski primjerak fibule iz uništenog groblja kod amfiteatra u Puli.) Upadljiva je relativna rijetkost lučnih fibula druge polovice 6. stoljeća, nedostaju specifično langobardske lučne fibule, od postojećih je pet merovinškog tipa (što bi možda indiciralo alamanski utjecaj), dvije su tirinški import — uočljiv pojedinačno i drugdje u Jugoslaviji — i preostale dvije uopće nisu germanski nego romanskoalpski proizvod. Najbrojniji germanski nakit predstavljaju »S«-fibule iz dvadesetak ženskih grobova te više fibula s ptičjim, tzv. sokolskim, motivima. Češće su pločaste različito komponirane fibule, bilo u langobardskoj, bilo u starosjedilačkoj upotrebi. Isto vrijedi za raznovrsne igle-ukosnice i igle-pribadače, što ih panonski Langobardi počinju upotrebljavati, poput krstolika nakita, tek u Kranju i poslije 568. godine, dakako veoma često u Italiji. Doista su mnogobrojni đerdani sa svakojakim, dijelom šarenim, perlama, zatim ostaci brokatnog tekstila, te koštani češljevi, dokazani čak i po grobu obrtnika kao lokalni proizvod. Apsolutno su najčešći željezni artefakti, ponajviše starosjedilačke izradbe, kao što su narukvice, pređice, okovi, kresiva, noževi, alat za obradbu vune, kože i dr. Osobito je značajna neza-

pažena pojava niza dijelom neobjavljenih ranobizantskih tzv. mediteranih pojasnih kopča druge polovice 6. stoljeća, gdje kad u ženskim i češće u muškim grobovima, ali nesumnjivo starosjedilačke radioničke pripadnosti, što su ih prvi put ovdje u Kranju poprimili panonski Langobardi i, dakako, kasnije često upotrebljavali u Italiji. Ovakve mediterane kopče naširoko su rasprostranjene i izvan Italije langobardskog vremena, kako u gepidskom Potisju, tako i na dalmatinskom tlu, pa i dalje sve do vizigotske Hispanije. Oko 600. godine i posebice u 7. stoljeću često su popraćene metalnim garniturama muškog pojasa, ustanovljenim kao iskonski starosjedilački proizvod u ranoavarskom horizontu groblja uz Blatno jezero (tzv. tip Keszthely-Dobogo), u istočnoalpskoj regiji i u sjevernoj Italiji, gdje su se uvriježile od ranog 7. stoljeća u langobardskoj upotrebi. Neobjavljen je kompletan adekvatan tipičan nalaz završnog 6. stoljeća iz nekropole Kranj. U toj su nekropoli začudo upadljivo malobrojni grobovi s oružjem langobardskog ratnika (približno samo 7) i po svoj se prilici langobardska posada vojvodstva Čedad (Cividale del Friuli) povukla bez boja oko 600. godine iz *Carniuma* pred avarsko-slavenskom plimom.

Groblje na Rifniku kod Celja, uz visinsku kasnoantičku naseobinu, smještenu na međi panonske Savije i južnog Norika, sastoji se otprilike od 100 grobova na redove, koji se uglavnom vremenski i po etničkom sastavu podudaraju s arheološkom slikom nekropole Kranj: osnovica je starosjedilačka, uočljivi su rijetki ostrogotski nalazi i možda alamanski tragovi, uz nekoliko panonsko-langobardskih grobova. Sva je prilika da su Langobardi boravili na Rifniku samo do svoje seobe u Italiju 568. godine pod Alboinom (novac Alboinova nasljednika Klefa u ženskom grobu mogao je stići do naseobine Rifnik optjecajem i ne mora biti nužan dokaz za tamošnju langobardsku posadu poslije 568. godine). Postoji doduše značajna razlika pri usporedbi Rifnik—Kranj s obzirom na pojavu naušnica kao grobnih priloga, jer su one u Kranju veoma rijetke (samo 3 para naušnica s poliedrom). Rifničko groblje sadrži pak veoma brojne naušnice, bilo s poliedrom, bilo s košaricom u različitim varijantama izradbe. Poznato je da su oba tipa naušnica zapravo starosjedilačko kulturno dobro kasnoantičkog podrijetla, što ih na provincijalnom tlu katkad koriste Germani, ali taj nakit valja kronološki diferencirati: tip s poliedrom (odnosno i s kockom) počinje čak u kasnijem 4. stoljeću, izrazito je stariji, tj. u upotrebi je od oko 400. do 600. godine; međutim tip s košaricom je mlađi, jer nije nigdje u stvari pouzdano ustanovljen prije prve polovice, odnosno sredine 6. stoljeća, čest je u drugoj polovici 6. stoljeća i možemo ga slijediti unutar 7. stoljeća, napose u radioničkim središtima naušnica s košaricom (tako npr. na Blatnom jezeru). Rifničke grobove s naušnicama s košaricom valja datirati oko 550. godine i u drugu polovicu 6. stoljeća.

Dakle na teritoriju Jugoslavije Langobardi su zastupljeni ponajviše u nekropoli Kranj, te u nekoliko grobova na Rifniku, nadalje u pojedinačnom konjaničkom grobu Brežac kod Buzeta (sjeverna Istra). Arheološki tragovi langobardskog boravka razabiru se također u savijskoj kasnoantičkoj utvrdi Velike Malence do rimskog *Nevidunuma* (blizu Brezica), te po ostacima iz uništenih grobova u Sloveniji i Hrvatskoj, koje ovdje ne specificiramo (npr. Vače, Bela Cerkev, okolica Novog Mešta i Kostanjevice, Karojba, *Siscia* i *Cibalae*).

Bled je kao važno arheološko nalazište poznat po nekoliko ranosrednjovjekovnih slavenskih groblja, doduše kasnijeg vremena, i to evidentno karantansko-ketlaške kulturne pripadnosti. Na poznatom nalazištu Bled-Pristava postoji također jedno predslavensko starije groblje od oko 100 grobova na redove, i to nesumnjivo alpsko-romanskih starosjedilaca, ondje vidno bez ikakve germanske etničke prisutnosti (uočljiv' je samo jedan importirani nalaz panonsko-langobardske »S«-fibule). Grobni prilozi mogu se dijelom dovesti u vezu s onima nekropole Kranj (ponajviše sa željeznim artefaktima), ali u većoj mjeri s kulturnim priložima groblja Rifnik, npr. sa stilus-iglama pločastim fibulama-bulama (one su u 6. stoljeću raširene u Panoniji i Dalmaciji), a osobito se mogu paralelizirati veoma brojne i varirane naušnice, bilo s poliedrom, bilo s košaricom; načelno se ta dva tipa naušnica u bledskom i u rifničkom groblju međusobno isključuju u grobovima, a izuzetno se pojavljuju u kombinaciji u istom grobu. Bledska osobitost jest fibula u vidu pauna (stilski drugačija od spomenutih dalmatinskih primjera), analogna nekolicini primjeraka s područja sjeverne Italije, kamo, uostalom, i inače valja usmjeriti komparativno istraživanje starosjedilačkih romaniziranih groblja 6—7. stoljeća, npr. u Venetu, ali i u Jugoslaviji prema Istri i jadranskom arhipelagu. Bledsko groblje diferira ponešto od Kranja i Rifnika u kronološkom vidu, jer ga valja datirati počevši od druge polovice 6. stoljeća još u nekoliko desetljeća 7. stoljeća. Starosjedilački etnikon očuvao se kontinuirano u zaklonjenom području jugoistočnih Alpa barem do unutar 7. stoljeća, kada je započeo asimilacioni proces tog stanovništva s nadošlim i ondje naseljenim Slavenima u Karantaniji, koji se arheološki odražuje u starijoj fazi karantansko-ketlaške kulture, determiniranoj 8. stoljećem.

Na istočnojadranskoj obali Jugoslavije uočljiva su dva regionalno zaklonjena područja, gdje, usprkos njihovoj međusobnoj udaljenosti, arheološka slika tamošnjih groblja ukazuje na adekvatne pojave kontinuiranog očuvanja starosjedilačkog stanovništva 6. stoljeća u 7. i čak 8. stoljeće. Ono je nesumnjivo bilo u neposrednom dodiru s pridošlim slavenskim etnikom, ali je za sada prilično teško pobliže odrediti u tim odnosima slavensku komponentu u materijalnoj kulturi. Jedno od tih zaklonjenih područja predstavlja poluotok Istra, koji je nakon ostrogotskog povlačenja u 6. stoljeću (539—540. godine) bio kontinuirano do kasnog 8. stoljeća pod bizantskim vrhovništvom, što se, naravno, odrazilo i u grobnoj ostavštini. Dovoljno je podsjetiti npr. na znatan broj različitih tipova bizantskih pojasnih kopča 7. stoljeća (koje ovdje pobliže ne specificiramo) evidentiranih u istarskim grobljima, s nizom istovremenih jasnih paralela na tada bizantskoj Siciliji, kao i na balkanskom tlu u bizantskim provincijama južnojadransko-jonske regije, napose u Albaniji, na Krfu, u Grčkoj itd. Naprotiv, italsko-langobarska vlast Aistulfa i Deziderija, prekinuvši kontinuitet bizantskog vladanja u Istri za približno dvadesetak godina u drugoj polovici 8. stoljeća, nije ostavila vidan utjecaj na istarskom tlu u predvečerje karolinške ekspanzije. U Istri se istraživalo u novije vrijeme niz groblja (npr. Mejica, Veli Mlun, Čelega, Brkač, Dvograd-Kacavanac i dr.), od kojih je veoma zanimljiva sjevernoistarska skupina oko grada Buzeta (*Piquentum*); to su miješana romansko-slavenska groblja 7—8. stoljeća, smještena pretežno na visinskim položajima, s izrazitim značajkama barbarizacije u načinu sahrane i bez grobljan-

ske crkve, za razliku od skupine groblja isključivo romanskih starosjedilaca s jakim antičkom tradicijom, gotovo bez priloga u grobovima, češće s dužim rasponom zakapanja redovito uz crkvu. Regionalne osobitosti naziru se također na susjednom otoku Cresu, i po svoj prilici moglo bi ih se slijediti na sjevernojadranskim otocima u Kvarnerskom zaljevu i po ostalom arhipelagu uz istočnojadransku obalu dalmatinskog kopna, ali taj arhipelag nije s tog vidnog kuta dovoljno istraživan. Kao pozitivan primjer u tom smislu valja spomenuti neobjavljeno iskapanje *villae rusticae* vršeno na otočiću Majsanu, smještenom između otoka Korčule i poluotoka Pelješca, nadalje iskapanje groblja justinijanskog vremena na poluotoku Sustjepanu u Cavtatu (*Epidaurum*), gdje su radovi još u toku. Adekvatne pojave retardacija s regionalnim specifičnostima poput Istre očito se manifestiraju u drugom zaklonjenom području, tj. u kontinentalnom pretežno planinskom zaleđu južnojadranske balkanske obalne regije, i to u Crnoj Gori, gdje je nedavno otkriveno veoma zanimljivo oštećeno groblje 7. stoljeća na nalazištu Mijeke kod Virpazara (blizu Skadarskog jezera). Groblje pripada tzv. Koman-kulturi, prozvanoj po poznatoj nekropoli 7–8. stoljeća (uz ruševine naselja) nalazišta Koman ili Kalaja Dalmaces, smještenog na susjednom teritoriju sjeverne Albanije. Groblja Koman-kulture mogu se evidentno pratiti i u srednjoj Albaniji (nekropola Kruje), a njezini još nedovoljno istraženi utjecaji razabiru se mjestimično na dalmatinskom tlu, npr. na poluotoku Pelješcu (Ston, grob s privjeskom »komanskog« stila i s bizantskom kopčom 7. stoljeća) i dalje čak u zaleđu Zadra (Kašić i Nin, neobjavljeni grobni nalazi »komanskog« obilježja). Valja također u tom smislu usporediti polumjesečasto oblikovane naušnice Koman-kulture (npr. Mijeke, grob 7) s adekvatnim naušnicama rasutim po dalmatinskim i istarskim nalazištima, koje ovdje ne navodimo, kao ni određene tipove bizantskih kopča što smo ih evidentirali na tom arealu. U Koman-kulturi pretežno starosjedilačke pripadnosti treba računati i sa slavenskim utjecajem u 7. i 8. stoljeću, ali ondje postoji analogan problem kao i u Istri: Slavene je tada teško jasno tipološki determinirati po arheološkim kriterijima, iako se s povijesnog vida mora uzeti u obzir njihova prisutnost. Kao primjer za regionalnu specifičnost lokalnih radionica navodi se ovdje tip fibule s povijenom nogom (npr. Mijeke grob 4), koja je u grobljima Koman-kulture znatno većih dimenzija i ima pločasto proširenje luka. Inače su tzv. ranobizantske fibule s povijenom nogom justinijanskog vremena veoma često proširene u drugoj polovici 6. stoljeća po balkanskim urbanim naseljima i utvrdama na dunavskom limesu — npr. *Salona*, Debelo brdo kod Sarajeva, *Prima Justiniana*, *Naissus*, *Čezava (Novae)* i Boljetin na Đerdapu, Sadovec (podunavska Bugarska) itd. — te pripadaju, kao i s njima istovremene, pa dijelom i radionički povezane, ranobizantske kopče tipa »*Sucidava*«, prvenstveno starosjedilačkom stvaranju balkanske regije, što statistički dokazuje znatna gustoća nalaza baš na balkanskim lokalitetima.

U novije vrijeme u mađarskoj se literaturi ukazalo na značajnu činjenicu da su se u južnom dijelu Dunantula (tj. jugozapadno od linije Szombathely-Pécs) uspjeli očuvati ostaci panonsko-rimskog stanovništva u 6. stoljeću izvan područja panonsko-langobardske vlasti. Poznata su kasnoantička urbana središta *Mogentiana* i *Sopianae*, pa nije slučajno da su groblja 6. stoljeća gušća baš oko njih, s mnogobrojnim nalazima naušnica s košaricom, pločastim fibulama, fibulama-

-bulama, stilus-iglama i dr. Paralele takvim nalazima postoje u spominjanim grobljima Knin, Duvno-Korita, Rakovčani, Rifnik, Ljubljana-Dravlje, Bled-Pristava itd. Množina zlatnog nakita u groblju Keszthely-Fenékpuszta ukazuje možda na izravni ranobizantski utjecaj justinijanskog vremena, koji je u drugoj polovici 6. stoljeća mogao djelovati samo putem međuriječja Drave, Dunava i Save. Širom teritorija Jugoslavije uočljivi su (u jugoslavenskoj literaturi nezapaženi) tadašnji brojni nalazi ostataka vaga sa zlatarskom i monetarnom namjenom, te velik broj pretežno neobjavljenih ranobizantskih exagija, i to s nalazišta: Hajdučka vodenica na Đerdapu, *Naissus*, *Salona*, *Siscia*, Stopiče-Orehak u Gorjancima, Vranje kod Sevnice, Polhov Gradec kod Ljubljane i nekropola Kranj s čak dvije vage u grobnim cjelinama. Kao arheološke paralele nakitu iz spomenutih groblja u Dunantulu trebalo bi navesti — uz pojedine nedovoljno vrednovane primjerke nakita značajnog zlatnog blaga 6. stoljeća iz *Nar one* (Vid kod Metkovića) — niz dijelom poznatih zlatnih nalaza širom Jugoslavije (npr. iz Salone, Asserije kod Benkovca, Synodija, tj. Baline glavice kod Drniša, Golubića kod Knina, Samobora kod Zagreba, Rifnika, Siscije, Čelareva kod Novog Sada itd.), kao i nedavno otkriveno malo groblje 6. stoljeća s nalazišta Vajska uz lijevu obalu Dunavu u južnoj Bačkoj. Spominjane garniture tipa Keszthely-Dobogo u Dunantulu, pored tamošnjih bizantskih kopča (u literaturi neuočene paralele na dalmatinskom tlu), ukazuju na postojanje ostataka panonsko-rimskog stanovništva do ranijeg 7. stoljeća, dakako već u prisustvu avarsko-kutrigurskog vladajućeg sloja.

Starosjedilački horizont treba barem sumarno sažeti. Arheološki elementi horizonta grobne i naseobinske ostavštine završetka 5. stoljeća, čitavog 6. stoljeća i ranijeg 7. stoljeća, uglavnom po nalazima prikupljenim s areala zapadne i dijelom središnje Jugoslavije, približno do meridijana rijeke Drine, signifikantni su za starosjedilačko više ili manje romanizirano stanovništvo. Djelomično su ih preuzeli i na mahove koristili germanski došljaci, iako za potonje nisu ovi zajednički elementi specifični. Nosioci i djelomični tvorci tih elemenata dočekali su za avarskog prodiranja i seobu južnih Slavena na Balkanski poluotok. Elementi su kako slijede:

- a) Fibule, i to lučne kasnorimsko-provincijalnog podrijetla i barbarizirani dijelom hibridni posebni oblici; kasnorimsko-ranobizantske fibule s povijenom nogom u više, dijelom regionalnih varijanata; dvokrake fibule izričito romanskog podrijetla (vjerojatno iz sjeverne Italije); pločaste fibule često ukrašene, također i fibule-bule od bronce i plemenitog metala itd.; krstolike fibule; životinjske fibule provincijalno-ranobizantskog obilježja, i to u vidu sisavaca i ptica, često su prikazani: lav, pantera, jelen i druge roguate životinje, ptice-grabljivice, paun, golub itd.
- b) Kopče i pređice (potonje su dijelom zajedničke i Germanima) od željeza, bronce i plemenitog metala, s ukrasom i bez njega, posebno je važna tipologija trna na pređici, odnosno kopči; mediterane kopče, tj. naročito ranobizantske kopče druge polovice 6. stoljeća, kao i one 7. stoljeća u više tipoloških podskupina i varijanata.
- c) Narukvice jednostavne, ponajviše od željeza, narukvice s manje ili više zadebljanim završecima, ponekad su završeci ukrašeni, također u obliku stiliziranih životinjskih glava; rađene su od bronce ili plemenitog metala.

- d) Naušnice, tipa s kockom, odnosno s poliedrom, nadalje tipa s košaricom različitih, dijelom regionalnih, varijanata (košarice polukružnog ili koničnog presjeka ili u obliku cvijeta, rađeno masivno ili na proboj), zatim naušnice s granuliranim, odnosno i pseudogranuliranim, trokutastim privjeskom ili petljasto variranim privjeskom u više varijanata od bronce ili plemenitog metala; ponekad se pojavljuju i polumjesečasto oblikovane naušnice.
- e) Prstenje, bilo posve jednostavno, bilo kasnoantičkog stilskog obilježja, od bronce ili plemenitog metala, dijelom masivno, s uloškom paste ili kamena, sa starokršćanskim simbolima ili s ranobizantskim monogramima, a gdjekad i cvjetolikim ukrasom krune prstena.
- f) Igle različita oblika i funkcije, kao ukosnice ili kao pribadače, češće u obliku stilusa, nadalje igle s glavama u oblicima kocke, poliedra, krnjeg stošca, ptice, odnosno i igle-palice s kružnim završetkom i s plastičnom pticom na vrhu itd.; rađene su često od bronce ili srebra, a rijetko od zlata. Postoje također i brončane šivaće igle (s ušicom).
- g) Privjesci, okovi i dugmeta različita oblička i izradbe, češće u obliku križa, ponekad kombinirano s prikazom ptice, a pojavljuje se i antička tzv. Herkulova topuza; okovi s jezičcima kao dijelovi garnitura mediteranog podrijetla (vidi kopče), okovi u obliku kaplje i štitolika oblika (češće i u germanskoj upotrebi); dugmeta okrugla, ovalna i ponekad kao zakovice itd. Sve to većinom od bronce ili plemenitog metala.
- h) U tom horizontu postoje i drugi elementi, npr.: češljevi, pincete i žlice za uho, tj. toaletni pribor, kresiva, noževi, željezni alat za obradbu drva, kože i dr. Dijelom je to i u germanskoj upotrebi (npr. češljevi, iako su oni kasnorimskog podrijetla). Keramiku nije za sada moguće odrediti u vidu posebnih tipova, u grobovima je ona rijetka, uvriježena je inače kasnorimska ili ranobizantska provincijalna keramika u naseljima, ponegdje i kasnoantičko staklo. Česta je upotreba tzv. perla, ponajviše od bojenog i višebojnog, tj. šarenog stakla i paste, jantara i pečene zemlje, koje imaju funkciju ukrasnih zrna za đerdane itd..

SLAVENI ZA DOMINACIJE AVARA I STAROSJEDILAČKI SUPSTRAT

Povijesna vrela pružaju doduše niz različitih i zanimljivih podataka o seobi Slavena na Balkanski poluotok, počevši od njihovih samostalnih pohoda i infiltracija pretežno u istočnobalkanske krajeve tijekom 6. stoljeća, do slavenskog kretanja na podunavskim i balkanskim područjima u okviru njihova plemenskog saveza s vojno nadmoćnim Avarima, Kutrigurima i panonskim Protobugarima u kasnijem 6. i ranom 7. stoljeću, za prvoga avarskog kaganata. Karakteristične elemente seobe južnih Slavena prilično je teško pobliže arheološki odrediti, što vrijedi prvenstveno za način sahrane u smislu trajanja obreda inkremacije i sahrane u žarama, te preuzimanja obreda inhumacije i pokapanja u grobovima na redove. Dok na susjednim teritorijima postoje groblja sa žarama srodnim tzv. praškom tipu, datirana u 7. stoljeće — npr. Šarata Monteoru (Rumunjska) i Pokaszepetk blizu Blatnog jezera (Mađarska), nadalje nešto kasnija slavenska žarna keramika

(s ornamentom valovnice) biritualnog groblja Bukovci (7—9. stoljeće) u Bugarskoj, na čijem se arealu istraživalo i više slavenskih naselja — na teritoriju Jugoslavije nisu ustanovljena adekvatna veća groblja sa žarama slavenske pripadnosti; izuzetak predstavlja nekoliko neobjavljenih žara s oštećenog lokaliteta groblja u Kašiću (Hrvatska), a možda i tragovi spaljivanja bez dovoljne dokumentacije na nedalekom lokalitetu Smrdelji kod Skradina. Inače postoje samo manja, donekle nesigurna, nalazišta (Nerezi kod Čapljine u Hercegovini, Sarazinovo kod Bakra u Hrvatskoj, Ilok na Dunavu u Hrvatskoj itd.) i nekolicina objavljenih i neobjavljenih slučajnih keramičkih nalaza, što indiciraju takvu mogućnost, nadalje su tek u početnom toku istraživanja nalazišta ranoslavenskih naselja u Bosni (Bijeljina-Batkovići, Doboj-Žabljak, Višegrad-Mušići) i u Makedoniji (Prilep-Varoš). Većina spomenutih lokaliteta su i antička nalazišta, a ta simptomatska pojava naravno nije slučajna. Također su za ovu temu zanimljivi slavenski keramički ostaci, uz druge metalne izrađevine dijelom neantičkog obilježja, ustanovljeni iskopavanjem ruševina poznatog urbanog naselja *Prima Justiniana* (Caričin Grad kod Leskovca u Srbiji), kao postjustinijanski elementi slavenskog zauzimanja tog kratkotrajnog, no veoma značajnog, ranobizantskog gradskog naselja u 7. stoljeću. Ondje se među nalazima 7. stoljeća ističu dvije lučne fibule »skupine Rybakov-Werner«, nošene pojedinačno kao ženski nakit pontskog podrijetla, a predstavljaju arheološki element ekspanzije Slavena u 7. stoljeću. U Jugoslaviji su takve lučne fibule zastupljene s barem još desetak primjeraka: dvije do tri u Makedoniji (npr. Viničani), nekoliko izrazitih u srpskom Podunavlju (najreprezentativniji je primjerak iz Velesnice), jedna pseudofibula dnjeprovskeg podrijetla potječe iz avarsko-slavenskog groblja Vrbas u Bačkoj, a nedavno je nađena još jedna u Baranji, na kaštelu panonsko-rimskog dunavskog limesa *Ad Miliare*, tj. u Batini; najzapadniji primjerak lučne fibule potječe s antičkog groblja Zagreb-Stenjevec, radionički analogan primjerku iz Novih Banovaca u Srijemu, tj. rimskoj utvrdi *Burgenae* na panonskom limesu, poznatoj po mnogobrojnoj antičkoj i ranosrednjovjekovnoj arheološkoj građi. Ovime bi repertorij nalaza ranoslavenske ekspanzije u 7. stoljeću, predočen najsumarnije, bio zapravo iscrpljen. Navedeni oskudni podaci ne pružaju dovoljnu sliku za arheološku dokumentaciju seobe južnih Slavena u podunavski i balkanski prostor, a ta je seoba u kasnom 6. i ranom 7. stoljeću vezana historijskom sudbinom uz postojanje prvoga avarskog kaganata.

Dominacija Avara u Karpatskoj kotlini u velikoj je mjeri utjecala na dotadašnje zbivanje u srednjem Podunavlju, ali se također odrazila u većim ili manjim promjenama prilika na Balkanskom poluotoku i na periferiji istočnoalpske regije. Osim ekspanzije Slavena, intenzivirane avarskim zavojevačkim akcijama s povijesno trajnim posljedicama slavenskog naseljavanja u 7. stoljeću, valja imati u vidu pospješeno raspadanje kasnoantičkog načina života, pogotovo u urbanim aglomeracijama, prouzročeno stalnim vojno-pljačkaškim napadima Avara i ostalih donekle neizdiferenciranih dijelom ratničko-nomadskih sudionika u velikom plemenskom savezu za prvoga avarskog kaganata. Razaralo se i pustošilo mnoga utvrđena gradska naselja, pa čak i ona najveća kasnoantičkog obilježja na današnjem teritoriju Jugoslavije, koja su dotad bila uglavnom nedirnuta. Tako je moćni avarski kagan Bajan, nakon višegodišnje opsade, uspio zauzeti *Sirmium* 582. godine, a

njegovi su sinovi okupirali 583/584. godine *Viminacium* i strateški važan *Singidunum*. Tu su sudbinu doživjeli tad i ostali antički gradovi u Panoniji i u južnome Noriku (npr. *Cibalae*, *Mursa*, *Siscia*, *Poetovio*, *Celeia*, *Emona* itd.), iako bez sačuvanog datuma njihove propasti. Ti su se događaji zbivali do ±600. godine. U ranom 7. stoljeću nastavila se pljačka i devastiranje antičkih gradova na istočnojadranskoj obali i njezinom zaleđu, Avari su sa Slavenima 614. godine zauzeli i strahovito opustošili *Salonu*, nadalje *Scardonu*, *Naronu*, *Epidaurum*, *Docleu* itd. Katastrofa razaranja tih antičkih gradova prekinula je, doduše, dotadašnji kasnoantički način života u smislu urbane cjelovitosti, ali je ipak jedan dio raspršenog gradskog stanovništva biološki preživio i nastavio ovdje ili ondje egzistencijom u zbjegu, na ladanju, ili se čak ponegdje uspio povratiti u devastirani grad. Starosjedilačko stanovništvo ruralnih naselja, koja su nesumnjivo postojala, premda povijesno anonimna, pogotovo izvan dohvata prometnih putova, bilo je manje zahvaćeno ovim nemirnim događajima. Sva je prilika da starosjedilačko stanovništvo čak u dugotrajnom vremenskom razdoblju od približno 220 godina avarske prevlasti na panonskom tlu nije moglo potpuno nestati, nego je u suženim životnim mogućnostima moralo naći kakav-takav modus vivendi s avarskim slojem i s ondje naseljenim slavenskim življem. Na dalmatinskom tlu, kao i inače u balkanskim regijama, bila je prevlast Avara zapravo kratkotrajna, a valja još pripomenuti da prilikom razaranja *Salone* ostaju ipak netaknuti stari obalni gradovi kao npr. Trogir i Zadar, a uskoro poslije katastrofe *Salone* i *Epidaura* stvaraju se u specifičnim okolnostima nove gradske jezgre Splita i Dubrovnika, sve, dakako, pod formalnim bizantskim vrhovništvom ravenkog egzarha. Ruralno starosjedilačko stanovništvo u dalmatinskim pretežno planinskim krajevima nesumnjivo je duže moglo opstati i aktivno djelovati kao neposredni supstrat na slavenski superstrat sukcesivno doseljen u 7. stoljeću. Slika o starosjedilačko-slavenskoj simbiozi, do koje je nužno moralo doći, još je arheološki donekle zamagljena za 7–8. stoljeće. Stanovitu pomoć pruža, uz škrte podatke iz povijesnih vrela, samo primjena lingvistike (toponomastika itd.) i komparativne etnografije. Približno adekvatna situacija onoj u Dalmaciji postojala je mutatis mutandis također na alpskom području Karantanije. O arheološki bitnim konsekvencama, koje su se iskristalizirale negdje unutar 8. stoljeća, kako u jednom dijelu jugoistočnih Alpa, tako i u jednom dijelu Dalmacije, bit će riječi kasnije.

Arheološka ostavština avarskog vladanja u Karpatskoj kotlini od kasnijeg 6. stoljeća do otprilike 800. godine manifestira se ponajviše u golemom fundusu groblja, daleko najvećem na današnjem teritoriju Mađarske, koji je registriran s nekoliko stotina nalazišta, a njihov se broj i dalje povećava. U susjednim zemljama, povezanim s Karpatskom kotlinom, broj nalazišta s takvim grobljima također je znatan. To vrijedi i za teritorij Jugoslavije, gdje su groblja za oba avarska kaganata, naravno, najčešća u podunavskom području. U ovom osvrtu moguće je samo najsumarnije skicirati glavne značajke obilne grobne ostavštine avarskog vremena i navesti primjera radi izbor važnijih nalazišta u Jugoslaviji, što iznosi zajednički za oba kaganata približno barem osamdeset lokaliteta.

Vrijeme prvoga avarskog kaganata ili rana faza avarske dominacije obuhvaća blizu 100 godina, tj. drugu polovicu 6. stoljeća i prvu polovicu 7. stoljeća, iza toga

slijedi kratak prijelazni period (oko 2—3 desetljeća), tj. srednja faza avarske dominacije do oko 670. godine, i napokon vrijeme drugoga avarskog kaganata ili kasnija faza avarske dominacije; ona traje oko 120 godina, tj. od kasnog 7. stoljeća cijelo 8. stoljeće do otprilike 800. godine, a ponegdje do ranog 9. stoljeća. U opsežnoj mađarskoj arheološkoj literaturi kronološka je klasifikacija donekle slična ovoj ovdje, osim nekoliko manjih odstupanja. Pitanje navodnog trajanja avarskih groblja u 9. stoljeću u Potisju do dolaska Mađara prije 900. godine, bez obzira na stanovito tendenciozno tumačenje u jednom dijelu mađarske literature, ovdje nije potrebno pobliže razmatrati. Valja naglasiti da bi bilo pogrešno navedene tri faze avarske dominacije oštro omeđiti, jer se one međusobno ne samo dodiruju, nego i isprepliću.

Arheološka ostavština prvoga avarskog kaganata u svojoj je osnovici centralnoazijskog podrijetla, kako se manifestira načinom sahrane u konjaničkim grobovima, u kojima je uz jahača s njegovom opremom pokopan i konj s ormom i tipičnim rekvizitima (žvale, sedlo i stremeni), pa u nošnji konjanika s osebujnim pojasom i zaponom za perčin, u oblicima oružja (nomadski refleksi luk i trokrilne strelice u tobolcu, šašoliko koplje, jednosječni mač), pastirskim instrumentima, oruđu itd. Ta konjaničko-nomadna osnovica isprepletana je veoma izrazitim i brojnim ukrasnim elementima pontskog i barbarizirano-bizantskog podrijetla, poprimijenim za boravka Avara u crnomorskoj regiji, gdje su stupili u dodir i savez s kutrigurskim i protobugarskim plemenskim skupinama. Ističu se osobiti pontski oblici ravnih dvosječnih i jednosječnih mačeva, često bez nakrsnice, s tiještenim ukrasom na oplati balčaka i ponekad prstenastom jabučicom, te s tipičnim ušicama za vješanje (oblikovanim konveksno ili poput slova »P«) na koricama. Karakteristična je nadalje veoma česta upotreba plemenitih metala za garniture jezičaca i okova pojasa, kao i za konjsku ormu, rađene pretežno od rezanog glatkog, ponajviše srebrnog, lima ili od tiještenog lima, ukrašenog bilo znakovima tzv. tamga, bilo donekle geometriziranim ornamentima, dok naknadno pridolazi u Karpatskoj kotlini još i ornament pletenice degeneriranog germanskog stila II (možda utjecajem svladanih potiskih Gepida). U grobovima putujućih zlatara 7. stoljeća u Karpatskoj kotlini ustanovljene su brojne matrice za tiještenje navedenih limenih izrađevina za ukrašavanje pojasa ili orme. Tipične su također zlatne naušnice s privjeskom kugle ili okrenute piramide, te narukvice s jako proširenim završecima. Ističe se snažan priliv raskošnog ranobizantskog zlatarstva od Ponta do Podunavlja, koji se manifestira u bogatim nalazima blaga (sa srebrnim posuđem, dragocjenostima, nakitom, ukrasnim garniturama i zlatnim novcem), kao i optjecajem ranobizantskog zlatnog novca, od Justinijana I do Konstatina IV Pogonata, kvantitativno najintenzivnijim za Mauricija Tiberija, Foke i Heraklija I. Već za krize prvoga avarskog kaganata opada priliv ranobizantskog zlata, koji se u prijelaznom periodu gubi i potpuno nestaje za drugoga avarskog kaganata; u njegovoj arheološkoj ostavštini 8. stoljeća gotovo i nema više raskošnih izrađevina od plemenitog metala, kao ni bizantskog zlatnog novca. Prijelazni period nije obilježen izrazitijim osobitostima, osim degeneriranih i ponešto variranih tvorevina, rađenih po starijoj tradiciji. Valja ukazati na postojanje niza osnovnih značajki zajedničkih ostavštini obaju kaganata, kao što su: sahrana u konjaničkim grobo-

vima, sa zakopanim konjem, opremom, oružjem, napose i refleksnim lukom (tj. sačuvana su samo njegova koštana pojačanja), te koštanim i metalnim ulošcima sedla i tobolca, pogotovo karakterističnim trokrilnim strelicama, češćim prilaganjem posuđa od gline ili druge materije u grobove i dr. Ne smije se izgubiti iz vida činjenica da su predstavnici drugoga avarskog kaganata također iskonski azijskog podrijetla i antropološki su izrazitije mongolidni u usporedbi s rasnim konglomeratom predstavnika prvoga avarskog kaganata. Dok su avarski stremeni, tipični za prvi kaganat, kružno zaobljeni, postaje za drugoga kaganata oblik stremena uglatiji (tj. s ravnom pločicom za upiranje); u kasnom 7. i u 8. stoljeću pojavljuje se uz avarski palaš i avarska sablja. Ženski je nakit proizveden u skromnijoj izradbi lokalnih radionica, doduše po uzorima grozdolikih bizantskih naušnica u nekoliko varijanata, uz jednostavne narukvice itd. Nailazi se i na proste karičice-sljepoočničarke, gdjekad s dvostruko zavnutim završetkom, možda slavenskog podrijetla. Glinene su posude čest grobni prilog, postoji tzv. žuta i siva keramika, o kojoj se u literaturi vodi raspra, nadalje gnjetena keramika tzv. potiskog tipa i kvalitetnija, na ručnom kolu rađena, keramika tzv. podunavskog tipa, koja slovi kao slavensko kulturno dobro. Uočljiva je i uporaba drvenih vedrica okovanih željezom. Kao karakterističnu osobitost čitavog 8. stoljeća potrebno je posebice istaknuti lijevane brončane garniture avarskog pojasa s jezičcima, ukrašenim ornamentom krugolike vitice ili vinove loze te motivima borbe životinja, nadalje saponi s prikazom grifona. Groblja na redove drugoga avarskog kaganata avarsko-slavenske pripadnosti mnogobrojna su u 8. stoljeću, mjestimično su veoma prostrana, česti su grobovi »pješaka«, a konjanički se grobovi pripisuju samo avarskom vladajućem sloju. Završni period avarske prevlasti otprilike od 800. godine do ranog 9. stoljeća obilježen je osebujnim ukrašavanjem pozlaćenih lijevanih jezičaca i okova izborom stilski variranih vegetabilnih motiva, češće tzv. stilom Blatnica (Slovačka), te nekolikim karolinškim utjecajima. Potrebno je imati pred očima činjenicu da Avari u 8. stoljeću nisu više navaljivali na Bizantsko carstvo, već su ratne pohode iz svog središta u Alföldu usmjerili uglavnom prema zapadu, tj. u srednju Evropu i prema sjevernoj Italiji (npr. u Furlaniju 788. godine), izazvavši time Karla Velikog, koji je s nekoliko vojnih pohoda uspio dokrajčiti avarsku dominaciju u Podunavlju i naseliti ostatke silom pokrštenih Avara u zapadni dio Dunantula.

Među arheološkim nalazištima iz vremena avarske dominacije na teritoriju Jugoslavije zasebno mjesto pripada pojedinačnom kneževskom grobu kod Čađavice u podravskoj Hrvatskoj. Izuzetno bogati i raskošni prilozi srebrnog nakita tzv. martinovskog nakitnog stila u tom grobu smatraju se proizvodom pontskih zlatara s paralelama u nalazima blaga ranog 7. stoljeća od srednjeg Dnjepra do Podunavlja. Za razliku od ostalih priloga, narukvice i naušnice čađavičkog nalaza jesu ženski nakit i indiciraju mogućnost dvojnog groba. Čađavički kneževski grob sadržavao je također tipičan pontski mač (uništen), ali u grobu nisu ustanovljeni jahački rekviziti, tj. nije riječ o sahrani konjanika, inače redovitoj pojavi u tadašnjim grobovima vladajućeg sloja rane faze avarske prevlasti. Čađavički grobni nalaz predstavlja arheološku rijetkost i ne bi se mogao ocijeniti kao avarski; možda je kutrigurski ili panonsko-protobugarski, ali bez uvjerljivih bližih analogija ostaje njegova definitivna atribucija neobjašnjena. Taj izuzetno značajan grob, datiran

oko 600. godine ili u rano 7. stoljeće, reprezentira svjedočanstvo iz vremena seobe južnih Slavena.

Osobit značaj ima nalaz ostave zlatara s lokaliteta Biskupija-Pliskovo kod Knina (Dalmatinska Hrvatska), zbog brojnih sačuvanih brončanih matrica za tiještenje limenih izrađevina garnitura, orme i nakita. U Jugoslaviji su adekvatni nalazi matrica za tiještenje inače rijetki (npr. Sisak i Pančevo), ali se paralele takvim matricama mogu naći u nekoliko evidentiranih grobova putujućih zlatara 7. stoljeća u Mađarskoj. Sva je prilika da ostava iz okolice Knina pripada vremenu avarsko-slavenskih prodora u Dalmaciju nakon 600. godine.

Glavnina arheološkog fundusa za trajanja obaju avarskih kaganata svakako je koncentrirana na jugoslavensko Podunavlje, s maksimumom nalazišta i najvećim grobljima u Bačkoj, a s nešto manjim brojem odgovarajućih nalazišta u Banatu i u Srijemu. Češće se registrirala pojava grobova za oba kaganata na jednom nalazištu, ponekad u istoj nekropoli (npr. Vrbas u Bačkoj i Čoka u Banatu), no obično na dva susjedna položaja (npr. Mali Idoš, Nadrljan i dr. u Bačkoj). Od avarskih konjaničkih grobova sigurno je najraniji neobjavljen ratnički grob kasnog 6. stoljeća sa srijemskog nalazišta Mandelos kod Sremske Mitrovice, a pripada vremenu Bajanove opsade *Sirmiua*. Većinu ostalih konjaničkih grobova prvoga avarskog kaganata datira se u vrijeme završnog 6. do ranog 7. stoljeća ili u prvu polovicu 7. stoljeća; najkasniji je među njima (po osebujnim strementima) konjanički grob s nalazišta Zmajevac u Baranji (oko 650. godine). Ističe se više groblja 6. do 7. stoljeća s priložima u konjaničkim grobovima, tipičnim za vrijeme cvata prvoga avarskog kaganata, i to u Banatu: Novi Kneževac (luksuzna zlatna limena garnitura konjske orme s 1 grčkim monogramom bizantskog podrijetla), Čoka, Mokrin, Aradac i Pančevo (neobjavljeno); u Bačkoj: Selenča (specijalan slučaj, možda lomača), Sekić, Feketić, Apatin-Sikeš i neobjavljeno groblje Bačko Petrovo Selo. Za prijelazni period navode se groblja Bogojevo (I groblje) u Bačkoj, Bijelo Brdo-Bajer (kod Osijeka) i Osijek (konjanički grob) u Hrvatskoj. Nalazišta iz vremena drugoga avarskog kaganata brojna su i raširena po Vojvodini i donekle Hrvatskoj, često samo s ostacima garnitura iz uništenih grobova. Od većih groblja dijelom još 7. ali pretežno 8. stoljeća u Bačkoj navode se: Mali Idoš, Vrbas, Bogojevo (IV groblje, isključivo 8. stoljeće) i Odžaci (neobjavljeno), sva bez konjaničkih grobova. U Srijemu je veoma značajna pomno istražena nekropola 8. stoljeća na nalazištu Vojka (većinom neobjavljena). Iz uništenih grobova ističu se dijelovi tipičnih lijevanih brončanih garnitura 8. stoljeća prvenstveno iz Pančeva (s rijetkim prikazom antropomorfne scene na jezičcu), te s drugih nalazišta baš na dunavskim obalama: Brestovik, Novi Banovci, Slankamen, Sotin, Borovo, Dalj itd.; avarski grobovi 8. stoljeća (dijelom konjanički) mogu se dalje slijediti uz Dravu (Osijek-Zeleno polje, Prelog u Međimurju) i Savu (Sremska Mitrovica, Sisak, Zagreb-Kruga).

Vrijeme sloma avarskog vrhovništva oko 800. godine ostavilo je u ranom 9. stoljeću vidne tragove, razasute na teritoriju Jugoslavije od Dunava po savsko-dravskom međuriječju, te mjestimično čak i po Dalmaciji. Valja spomenuti nedavno otkriveno groblje Otok kod Vinkovaca, a poznati su npr. panonski grobni nalazi Zemun-Polje, Brodski Drenovac i Brestovac kod Slavonske Požege, nadalje kasne garniture u bačkom Malom Idošu i Novom Sadu, kao i u dalmatinskim

Smrdeljima kod Skradina itd. Njima treba pribrojiti nekoliko slučajnih nalaza, obilježenih stilom Blatnica: Dubovac, Zemun-Kapela i Surduk na Dunavu, Vinkovci na Bosutu, Velika Horvatska kod Krapine i dr. U to vrijeme, tj. nakon sloma avarske prevlasti, nesumnjivo se pojavljuju već izričito slavenska groblja na redove u međuriječju Drave, Dunava i Save, s manje-više zamjetljivim ostacima avarske prisutnosti, kao što je groblje Velika Gorica kod Zagreba, zatim pretežno neobjavljeno groblje Otok kod Vinkovaca, i po prilozima doista značajno groblje ranijeg 9. stoljeća Brodski Drenovac na rijeci Orljavi.

Valja nadalje upozoriti na arheološki bitnu činjenicu da se u Dalmatinskoj Hrvatskoj razabire već u 8. stoljeću najstariji horizont starohrvatskih grobova. Osim donekle poznatih grobova ratnika s priloženim mačevima i ostrugama karolinškog tipa, datiranih bizantskim solidusima Konstantina V Kopronima i njegova sina Lava IV u kasno 8. stoljeće, i to s nalazišta Biskupija-Crkvina kod Knina, pokazao se nedavnim iskopavanjima veći broj neobjavljenih grobova, pretežno bez oružja i ostruga, ali s brojnom ranom slavenskom keramikom na dalmatinskim veoma značajnim grobnim nalazištima Kašić i Nin (u zaleđu Zadra), što ih nesumnjivo treba datirati u 8. stoljeće. U neobjavljenoj starohrvatskoj nekropoli Nin, gdje su radovi još u toku, razabire se, uz ostalo, nekoliko ondje vjerojatno najstarijih grobova s oblicima keramike predslavenskog, tj. barbarizirano-kasnoantičkog obilježja; ovu, u Hrvatskoj osebujnu, keramiku valja paralelizirati s keramikom 7–8. stoljeća u spominjanim starosjedilačkim nekropolama Koman-kulture u albanskom i crnogorskom zaleđu južnojadranske obale, a trag te kulture za sada slijedimo ne samo na poluotoku Pelješcu, već i dalje u zaleđu Zadra, na što smo ukazali u prethodnom poglavlju. Bio bi to zapravo radni zadatak budućih istraživanja, dok ovdje samo upozoravamo na nezapaženu činjenicu u jugoslavenskoj literaturi da se na jadranskom obalnom području, uključivši i arhipelag, naziru starosjedilački arheološki elementi 7. i 8. stoljeća, koji su se kako-tako morali dodirivati i prožimati s arheološkim elementima slavenske ekspanzije.

Završavajući našu arheološku skicu o ranom srednjem vijeku u Jugoslaviji, smatramo potrebnim zaključno ukazati na slijedeća perspektivno značajna zapažanja: u toku 8. stoljeća započele su se kristalizirati pojedine arheološki odredive kulturne skupine južnih Slavena. Historijski su uvjeti omogućili po svoj prilici ubrzaniji razvoj procesa asimilacije slavenskog superstrata sa starosjedilačko-romaniziranim supstratom na području Karantanije i na području Dalmacije, omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom, gdje se stvaraju počeci slavenskih ranofeudalnih državnih središta, dakle ranije nego na ostalom prostoru Jugoslavije. Karantansko-ketlaška kulturna skupina, od 8. do 10. stoljeća, najizrazitije istražena u Sloveniji, dodiruje se mjestimično u grobljima na redove s dalmatinsko-hrvatskom kulturnom skupinom, od kasnijeg 8. do 11. stoljeća. Ove dvije arheološki jasno odredive kulturne skupine spominju se ovdje kao paradigme, ne samo zbog njihova zajedničkog početka prije ili kasnije u 8. stoljeću, nego i s obzirom na brojna groblja na redove obiju skupina s mnoštvom kulturnih priloga ponajviše 9. i 10. stoljeća, u kojima se vidno zrcali kasnoantička tradicija, osobito u oblicima nakita, a i u grobnjoj arhitekturi. Izrazita tradicija antičke baštine manifestira se u vidu kulturnog kontinuiteta, a taj je jedva objašnjiv bez stanovitog arheološki mogućeg, premda povijesno neodređenog, etničkog kontinuiteta.

LITERATURA

- M. ABRAMIĆ, Gli Ostrogoti nell antica Dalmazia, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo III, I Goti in Occidente (1955), Spoleto, 1956.
- B. ALEKSOVA, Materijalna kultura na Slovenite vo Makedonija, Slovenska pismenost etc, Ohrid, 1966.
- A. ALFOLDI, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Berlin, 1, 1923; 2, 1926. — Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, Minns volume, Eurasia Septentrionalis Antiqua IX, Helsinki, 1934.
- A. K. AMBROZ, Dunajske elementi v rannesrednevekovi kulture Krimea, Kratkie Sobšččenija Inst. Arheol. 113, Moskva, 1968. — Problemi rannesrednevekovi hronologii vostočnoj Evropi I, II, Sovetskaja Arheologija 2, 3, Moskva, 1971.
- S. ANAMALI, La nécropole de Kruje et la civilisation du haut moyen-âge en Albanie du nord, Studia Albanica I, Tirana. 1964. — Le problème de la civilisation haut-médiévale albanaise etc, Studia Albanica III, Tirana, 1966.
- ATTI del Convegno di studi longobardi (Udine-Cividale, 1969), Deputazione di Storia Patria per il Friuli, Udine, 1970.
- M. BARADA, Hrvatska dijaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta III s. 2, Zagreb, 1952.
- F. BARIŠIĆ i drugi saradnici, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Vizantološki institut knj. 3, Srp. akad. nauka pos. izd. CCXLI, Beograd, 1955.
- L. BARKÓCZI, A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta, Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungar 20, Budapest, 1968.
- L. BARKÓCZI, A. SALAMON, Remarks on the 6th century history of "Pannonia" etc, Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungar. 23, Budapest, 1971.
- V. BIERBRAUER, Zu dem Vorkommen ostgotischer Biigelfibel in der Raetia II, Baverische Vorgeschichtsblätter 36, München, 1971.
- L. BOLTA, Necropole du Bas-Empire a Rifnik pres de Šentjur, Inventaria Archaeologica etc, Jugoslavija fasc. 12, Beograd, 1969.
- I. BONA, Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.—7. Jahrhunderts in Westungarn, Alba Regia 2—3, Szekesfehar, 1963. — Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5.—7. Jahrhundert etc, Archeologicke Rozhledy XX, Praha, 1968. — Ein Vierteljahrhundert der Vdkervwanderungszeitforschung in Ungarn (1945—1969), Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungar 23, Budapest, 1971.
- W. BRAUNFELS, Die Welt der Karolinger u. ihre Kunst, München, 1968.
- F. BULIĆ, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Zbornik Matice Hrvatske etc, Zagreb, 1925.
- H. BULLINGER, Spatantike Gürtelbeschläge etc, Dissertationes Archaeologicae Gandenses XII, Brugge, 1969.
- D. CSALLANY, Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa, Budapest, 1956. — Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken, Archaeologia Hungarica s. n. XXXVIII, Budapest, 1961.
- I. CREMOŠNIK, Istraživanja u Mušićima i Zabljaku etc, Glasnik Zemaljskog muzeja etc. n. s. XXV, Sarajevo, 1970.
- CH. DIEHL, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, I—III, Paris, 1901.
- D. DIMITRIJEVIĆ, J. KOVACEVIĆ, Z. VINSKI, Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja, Zemun, 1962.
- D. DIMITRIJEVIĆ, Der Fund von Zemun Polje etc, Archaeologia Iugoslavica VII, Beograd, 1966.
- E. DYGGVE, H. VETTERS, Mogorjelo etc, Osterr. Akad. d. Wiss., Schriften d. Balkankommission Antiquar. Abt. XIII, Wien, 1966.

- L. EISNER, Rukovět slovanské archeologie etc, Praha, 1966.
- W. ENSSLIN, Theoderich der Grosse, München, 1959.
- J. FERLUGA, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Vizantološki institut knj. 6, Srp. akad. nauka pos. izd. CCXCI, Beograd, 1957.
- N. FETTICH, Archäologische Studien zur Geschichte d. späthunnischen Metallkunst, Archaeologia Hungarica ú. f. XXXI, Budapest, 1951.
- B. GRAFENAUER, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis IV, Ljubljana, 1950. — Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Dela Sloven. akad. znan. in um. VII, Ljubljana, 1952. — Slovanski naselitveni valovi na Balkanski poluotok, Zgodovinski časopis XVIII, Ljubljana, 1964. — Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana, I, 1964, II, 1965. — Die Kontinuitätsfrage in der Geschichte des altkarantanschen Raumes, Acta quinti Conventus de Ethnographia Alpium Orientalium tractantis etc, Alpes Orientales V (1967), Ljubljana, 1969.
- L. HALPHEN, Charlemagne et l'empire carolingien, Pariš, 1968.
- W. HOLMOUIST, Kunstprobleme der Merovingerzeit etc, Stockholm, 1939.
- K. JIREČEK, Istorija Srba I, Beograd, 1911. — Romani u gradovima Dalmacije etc, pos. izd. Srp. akad. nauka i um. CCCLVI, Beograd, 1962.
- LJ. KARAMAN, Iz kolijevke hrvatske prošlosti etc, Zagreb, 1930. — Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad Jugoslav. akad. znan. i umj. 268, umj. raz. 4, Zagreb, 1940. — O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, Vjesnik Hrv. arheol. društva n. s. XXI—XXII, Zagreb, 1942—1943.
- J. KASTELIC, Slovanska nekropola na Bledu, Dela Sloven. akad. znan. in um. 13, Ljubljana, 1960.
- A. KISS, Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannoniens, Janus Pannonius Múzeum fivkőnyve, Pécs, 1967.
- N. KLAJČ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1971.
- A. KOLLAUTZ, Awaren, Langobarden u. Slawen in Noricum u. Istrien, Carinthia I 155, Klagenfurt, 1965. — Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel etc, Študijske Zvesti Arheol. úst. Sloven. akad. vied 16, Nitra, 1968.
- KOLOKVIJ O ZGODNJEM SREDNJEM VEKU v Sloveniji (Ljubljana, 1966), Arheol. vestnik XVIII, Ljubljana, 1967 (više autora). — IDEM (Kranj, 1969), Arheol. vestnik XXI—XXII, Ljubljana, 1970—1971 (više autora).
- J. KOROŠEC, Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih, Zgodovinski časopis XII—XIII, Ljubljana, 1958—1959.
- I. L. KOVRIG, Megjegyzések a Keszthely-kultúra kerdesehez, Archaeologiai tífesito 85, Budapest, 1958. — Das awarenzeitliche Graberfeld von Alattvan, Archaeologia Hungarica s. n. XL, Budapest, 1963.
- I. KOVRIG, J. KOREK, Le cimetiére de l'époque avare de Csóka (Čoka), Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungar 12, Budapest, 1960.
- B. MARUŠIĆ, Istrien im Friihmittelalter, Kulturhistor. Denkmäler in Istrien III, Pula, 1964. — Kasnoantička i bizantiska Pula, Kulturno-povijesni spomenici Istre VI, Pula, 1967.
- N. MILETIĆ, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja etc. n. s. XXV, Sarajevo, 1970.
- I. NESTOR, La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru, Dacia n. s. I, București, 1957. — L'établissement des Slaves en Roumanie etc, Dacia n. s. V, București, 1961. — La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale etc, Revue des études sud-est européennes I, București, 1963.
- G. OSTROGORSKI, Istorija Vizantije etc, Beograd, 1969.
- M. PARDUCZ, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn, Studia Archaeologica I, Budapest, 1963.
- PROKOPU IZ CEZAREJE (priredio K. GANTAR), Pod Justinijanovim žezlom, Ljubljana, 1961-

- A. RIEGL, Die spätromische Kunst-Industrie etc, Wien, I, 1901; II (i H. ZIMMERMANN), 1923.
- B. A. RYBAKOV, Drevnie Rusi, Sovetskaja Arheologija XVII, Moskva, 1953.
- K. SAGI, Die zweite Basilika von Fenékpuszta, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungar IX, Budapest, 1961.
- A. SALAMON, I. ERDÉLYI, Das völkervanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, Studia Archaeologica V, Budapest, 1971.
- L. SCHMIDT, Die Ostgermanen, München, 1969.
- SIMPOZIJUM »Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena« (Mostar, 1968), Centar za balkanološka ispitivanja 3, Akad. nauka i umj. B. i H. pos. izd. XI, Sarajevo, 1969 (većina autora).
- P. SKOK, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima etc, Jadranski inst. Jugoslav. akad. znan. i umj., Zagreb, 1950.
- A. CS. SOS, Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn, Slavia Antiqua X, Poznań, 1963. — Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens, Študijske Zvesti Archeol. list. Sloven. Akad. vied 16, Nitra, 1968.
- H. SPAHIU, Germinet e vitit 1961 në varrezën e herëshme mesjetare të Kalašë së Dalmaces, Studime Historike 3, Tiranë, 1964.
- E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, Paris—Bruxelles, 1949.
- B. SVOBODA, Zum Problem antiker Traditionen in der ältesten slawischen Kultur, Vznik a počátky Slovanů VI, Praha, 1966.
- J. ŠAŠEL, Emona, Pauly-Wissowa RE etc. Suppl. Bd. XI, Stuttgart, 1968.
- F. ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara etc, Zagreb, 1925.
- F. TAMIS, Ritrovamenti archeologici etc, Archivio Storico di Belluno, Feltre e Cadore XXXII, Feltre, 1961.
- Z. VAŠTA, Einführung in die Frühgeschichte der Slawen, Neumiinster, 1970.
- L. VARADY, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476), Budapest, 1969.
- K. VINSKI-GASPARINI, S. ERCEGOVIĆ, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, Vjesnik Arheol. muzeja 3. s. I, Zagreb, 1958.
- Z. VINSKI, Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, Situla, Glasnik Narodnega muzeja 2, Ljubljana, 1957. — O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji etc, Opuscula Archaeologica III, Zagreb, 1958. — Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. u. 7. Jahrhundert, Problemi della civiltà e dell'economia longobarda etc, Milano, 1964. — Zur Deutung der Biigelfibeln des 5. Jahrhunderts in Jugoslawien, Atti del VI Congresso Internaz. delle Scienze Preistor. e Protostor. (1962) vol. III, Roma, 1966. — Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, Vjesnik Arheol. muzeja 3. s. III, Zagreb, 1968. — Epoha seobe naroda, Umetničko blago Jugoslavije, Beograd, 1969. — Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000, I Międzynarodowy Kongres archeologii slowiańskiej (1965) t. III, Warszawa, 1970. — Zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikos etc, Actes du Vile Congrès Internat. des Sciences Préhistor. et Protohistor (1966), vol. 2, Prague, 1971. — Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, Disputationes Salonitanae, Split, 1970 (u tisku). — Die völkervanderungszeitliche Nekropole in Kranj etc, Actes du VIII« Congrès Internat. des Sciences Préhistor. et Protohistor., rapports generaux I, Beograd, 1971.
- J. VERNER, Slawische Biigelfibeln des 7. Jahrhunderts, Reinecke-Festschrift etc, Mainz, 1950. — Byzantinische Gürtelschnallen des 6. u. 7. Jahrhunderts etc, Kölner Jahrbuch für Vor- u. Frühgesch. 1, Köln, 1955. — Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, Bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-histor. Kl. Abh. N. F. H. 38 B, München, 1956. — Fernhandel u. Naturalwirtschaft im östlichen Merowingerreich etc, 42. Bericht d. Röm.-German. Komm. etc. 1961, Berlin, 1962. — Die Langobarden in Pannonien etc, Bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-histor. Kl. Abh. N. F. H. 55 A, München, 1962. — Zum Stand der Forschung über die archäol.

- Hinterlassenschaft der Awaren, Študijne Zvesti Archeol. list. Sloven akad. vied 16, Nitra, 1968.
- J. WERNER, G. ANNIBALDI, Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta etc, Germania 41, Berlin, 1963.
- J. WERNER, G. FINGERLIN, J. GARBSCH, Die Ausgrabungen im langobardischen Kašteli Ibligo-Invillino (Friaul) etc, Germania 46, Berlin, 1968.
- J. J. WILKES, Dalmatia, London, 1969.
- H. ZEISS, Zur ethnischen Deutung friihmittelalterlicher Funde, Germania 14, Berlin, 1930.
- J. ŽONTAR, W. SCHMID, F. STELE, Zgodovina mesta Kranja, Kranj, 1939.

ZUR BEACHTUNG

Vorliegende Abhandlung »Das Friihe Mittelalter in Jugoslawien von 400 bis 800« erschien bereits in gekirzter Form (allerdings ohne Anhang und Verbreitungskarte) in französischer Sprache unter dem Titel *Haut moyen-âge in der Sonderpublikation Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats* (Beograd 1971) S. 375—397, anlässlich des VIII. Internationalen Kongresses für Vor- und Friihgeschichte, der im September 1971 in Beograd stattgefunden hat. Deswegen wird hier von einer fir die ausländische Fachwelt bestimmten Zusammenfassung Abstand genommen.

PRILOG

Na reproduciranoj zemljopisnoj karti Jugoslavije registrirali smo 162 lokaliteta, prvenstveno izbor arheoloških nalazišta od 400. do 800. godine, tj. od 5. do početka 9. stoljeća, i to ponajviše ona nalazišta koja smo navodili češće samo primjera radi u tekstu naše rasprave. Valja naglasiti da nam nije bila namjera kartirati kompletan popis lokaliteta, pa smo izostavili nekoliko ranosrednjovjekovnih nalazišta i kasnoantičkih urbanih naselja manje značajnih za našu tematiku. Sva je prilika da smo ipak kartirali glavninu lokaliteta s kojih potječe karakterističan arheološki fundus u sklopu tadašnjeg historijskog zbivanja od kasne antike do početaka stvaranja prvih ranofeudalnih država južnih Slavena. Lokalitete na teritoriju Jugoslavije kartirali smo po republikama u približnom redosljedu pretežno od sjeverozapada prema jugoistoku. Statistika pruža ove podatke: SR Slovenija — 14 lokaliteta; SR Hrvatska — 58 lokaliteta; SR Bosna i Hercegovina — 21 lokalitet; SR Crna Gora — 2 lokaliteta; SR Srbija (uključivši SAP Vojvodinu i SAP Kosovo) — 60 lokaliteta; SR Makedonija — 7 lokaliteta. Kartirani broj lokaliteta iznosi ukupno 162 i dovoljan je za našu raspravu u vidu skicirane sinteze, premda taj broj nesumnjivo nije konačan, kako zbog nekoliko tu ili tamo izostavljenih postojećih lokaliteta, tako i s obzirom na činjenicu da smo u više slučajeva kartirali pod jednim brojem zapravo dva ili tri arheološka nalazišta od 5. do početka 9. stoljeća, i to nalazišta topografski uglavnom neovisna jedno o drugome, ali naoko povezana samo po sadašnjem nazivu naseljenog mjesta, obuhvatajući gdjekad veći areal urbanog obilježja. To se razabire u niže navedenom tumaču brojeva, tj. popisu lokaliteta. U budućem radu na preciznom topografskom ubiciranju u smislu arheološke karte morat će se, dakako, provesti diferencijacija svakog pojedinog arheološkog nalazišta. Ovdje predočena zemljopisna karta služi samo za sumarnu orijentaciju uz naš tekst.

Popis lokaliteta

SR	Slovenija
1 — Bled, Pristava	8 — Velike Malence
2 — Kranj— <i>Carnium</i> , Na lajhu, pri fami cerkvi sv. Kancijana	9 — Stopiče, Orehek
3 — Ptuj— <i>Poetovio</i> , Panorama	10 — Bela cerkev na Dolenjskem
4 — Celje— <i>Celeia</i>	11 — Vače, Svete gore v Zasavju
5 — Rifnik	12 — Ljubljana— <i>Etnona</i> , Dravlje
6 — Vranje pri Sevnici	13 — Polhov Gradec, Gora sv. Lovrenca
7 — Drnovo— <i>Neviodunum</i>	14 — Podmelec

SR Hrvatska

15 — Buzet— <i>Piguentum</i> , Mala vrata	44 — Trogir— <i>Tragurium</i>
16 — Mejica	45 — Solin— <i>Salona</i> i Salonitanski ager
17 — Veli Mlun	46 — Split— <i>Spalatum</i> (<i>Aspalathos</i>)
18 — Brežac	47 — Majsan
19 — Sovinjsko Brdo, Mali vrh	48 — Gradac
20 — Brkač	49 — Vid— <i>Narona</i>
21 — Karojba	50 — Ston
22 — •—čelega	51 — Dubrovnik— <i>Ragusium</i>
23 — Poreč— <i>Parentium</i>	52 — Cavtat— <i>Epidaurum</i> , Sustjepan
24 — Dvograd, Kacavanac	53 — Zagreb, Stenjevec, Trnje (Kruge), Podsused
25 — Pula— <i>Pola</i>	54 — Samobor
26 — Osor— <i>Apsorus</i>	55 — Velika Horvatska
27 — Bakar— <i>Volcera</i> , Sarazinovo	56 — Velika Gorica
28 — Nin— <i>Aenona</i> , Ždrijac	57 — Sisak— <i>Sfscia</i>
29 — Zadar— <i>Jadera</i>	58 — Prelog
30 — Pridraga	59 — Čadavica
31 — Kašić, Glavčurak, Razbojine, Maklinovo brdo	60 — Brestovac
32 — Podgrade— <i>Asseria</i>	61 — Brodski Drenovac
33 — Smrdelji	62 — Osijek— <i>Mursa</i> , Zeleno polje
34 — Skradin— <i>Scardona</i>	63 — Beli Manastir
35 — Ivoševci Šupljaja— <i>Burnum</i>	64 — Zmajevac— <i>Ad Novas</i>
36 — Knin— <i>Curcum</i> , Spas (Greblje)	65 — Batina— <i>Ad Miliare</i>
37 — •—Plavno	66 — Bijelo Brdo
38 — Golubić	67 — Dalj— <i>Teutoburgium</i>
39 — Biskupija, Crkvina, Pliskovo	68 — Borovo, Gradac
40 — Vrlika i Cetina (Stara Vrlika)	69 — Sotin— <i>Cornacum</i>
41 — Balina glavica— <i>Synodium</i> kod Drniša	70 — Ilok— <i>Cuccium</i>
42 — Unešić	71 — Vinkovci— <i>Cibalae</i>
43 — Sinj— <i>Osinium</i>	72 — Otok, Gradina

SR Bosna i Hercegovina

73 — Bijeljina, Batkovići	78 — Gornje Turbe
73a — Doboj, Žabijak	79 — Dželilovac
74 — Prijedor, Rakovčani	80 — Gornje Pećine
75 — Velika Kladuša	81 — Zenica, Bilimišće
76 — Donji Vakuf, Oborci	82 — Stranjani
77 — Bugojno, Čipuljić	83 — Breza

- 84 — Višegrad, Mušići
 85 — Sarajevo, Debelo brdo
 86 — Rajlovac, Mihaljevići
 87 — Vrdolje
 88 — Lisičići
- 89 — Duvno—*Delminium*, Korita
 90 — Han Potoci
 91 — Mogorjelo—*Ad Turres*
 92 — Čapljina, Nerezi

SR Crna Gora

- 93 — Duklja—*Doclea* kod Titograda
 94 — • Virpazar, Mijeke

SR Srbija (+ SAP Vojvodina + SAP Kosovo)

- 95 — Sr. Mitrovica—*Štrmium*
 96 — Kuzmin
 97 — Mandelos
 98 — Rakovac, Stručica
 99 — Sr. Karlovci, Rovine
 100 — Slankamen—*Acumincum*
 101 — Surduk—*Rittium*
 102 — Novi Banovci—*Burgenae*
 103 — Vojka, Brdašica
 104 — Donji Petrovci—*Bassianae*
 105 — Jakovo, Kormadin
 106 — Batajnica, Bekića salaš
 107 — Zemun—*Taurunum*, Gradski park,
 Kapela, Polje
 108 — Novi Sad
 109 — Celarevo
 110 — Selenča
 111 — Vajska
 112 — Karavukovo
 113 — Odžaci
 114 — Bogojevo
 115 — Apatin, Sikeš
 116 — Bački Monoštor
 117 — Kolut
 118 — Zmajevo
 119 — Vrbas
 120 — Kula
 121 — Feketić
 122 — Sekić
 123 — Mali Idoš
 124 — Bačko Petrovo Selo
- 125 — Nadrljan
 126 — Subotica
 127 — Srpski Krstur
 128 — Novi Kneževac
 129 — Vrbica
 130 — Čoka, Kremenjak
 131 — Mokrin
 132 — Bočar, Pesak
 133 — Aradac, Mečka i Zrenjanin
 134 — Banatska Palanka, Sapaja
 135 — Dubovac
 136 — Kovin, park
 137 — Pančevo, ciglana
 138 — Beograd—*Singidunum*, Čukarica,
 Karaburma, Rospi Ćuprija
 139 — Grocka
 140 — Brestovik
 141 — Dubravica—*Margum*, Orašje
 142 — Kostolac—*Viminacium*
 143 — Ram—*Lederata*
 144 — Čezava—*Novae*
 145 — Boljetin, Gradac na Lepeni
 146 — Hajdučka Vodenica
 147 — Kladovo
 148 — Kostol—*Pontes*
 149 — Velesnica—*Caput Bovis*
 150 — Kamenovo, Međa
 151 — Doničko Brdo, Gradac
 152 — Niš—*Naissus*
 153 — Caričin Grad—*Prima Justiniana*
 154 — Gračanica Lipljan—*Ulpiana*

SR Makedonija

- 155 — Viničani
 156 — Gradsko—*Stobi*
 157 — Prilep, Varoš
 158 — Radolišta
- 159 — Ohrid—*Lychnidus*
 160 — Bitola—*Heraclea Lyncestis*
 161 — Kozjak—*Bar gala*

